HET LAND VAN AALST

Tijdschrift van de Geschiedkundige Vereniging Het Land van Aalst

Het Land van Aalst

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT

Uitgegeven door de geschiedkundige vereniging "Het Land van Aalst", met de steun van Vlaamse Gemeenschap, Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, Stad Aalst en Stad Ninove.

Prijs voor een jaarabonnement:
Leden: € 15 - Steunende leden: € 22 - Beschermende leden: € 33
Te storten op rek. 393-0303276-46 van Het Land van Aalst, Brouwerijstraat 39, 9300 Aalst.

De vereniging werd opgericht in 1949 en heeft als werkgebied de gemeenten van de vroegere bestuurlijke eenheid "Het Land van Aalst" in haar grootste uitgestrektheid, alsmede van enkele aangrenzende Oostvlaamse gemeenten (grosso modo de streek tussen Schelde en Dender). Initiatiefnemers en stichters waren + Albert Van Lil (beheerder 1949-66) en + Jozef Van Overstraeten (voorzitter 1949-52). Tot de stichters hoorden eveneens + Arthur Broeckaert, + Hendrik Vangassen (voorzitter 1954-63), + Jozef Van Cleemput, + Jozef De Brouwer, + Valère Gaublomme, + Frits Van Acker, + Basiel Boel, + Marcel Cornelis en + Jules Pieters. Latere voorzitters waren + Jozef Borremans (1953-1954), + Frits Courteaux (1963-1980) en Luc De Rijck (1980-1984) erevoorzitter.

Het bestuur van de vereniging is als volgt samengesteld:
Luc Robijns, voorzitter
Marcel Cock, ondervoorzitter
Freddy Caudron, Lieve De Mecheleer (verslaggever), Wenceslaus Mertens, Marc Uyttersprot (bibliothecaris-archivaris), Geert Van Bockstaele, Mieke Van Damme, Dirk Van de Perre (redactiesecretaris), Georges Vande Winkel (bibliografie), Bart Van Langenhove, Wilfried Vernaeve (beheerder).

Ledenadministratie en algemene correspondentie:
Wilfried Vernaeve, Brouwerijstraat 39, 9300 Aalst
tel. 053 77 43 38
e-mail: WilfriedVernaeve@telenet.be
Redactiesecretariaat en toezending kopij:
Dirk Van de Perre, Hoogstraat 23, 9401 Ninove-Pollare
tel. 054 33 73 27
e-mail: dirk.vandeperre@belgacom.net

E-mail vereniging: landvanaalst@wol.be
Website: http://www.landvanaalst.tk

Elke auteur is verantwoordelijk voor de inhoud van zijn artikel.
Zetel van de vereniging: Krokusstraat 1, 9308 Aalst-Hofstade
Kaftontwerp: Bart Maris
Druk: De Riemaecker Printing, Nukerkeplein 9, 9681 Nukerke 055 21 14 04

ISSN 0778-7731

HET LAND VAN AALST

Jaargang LVII - 2005

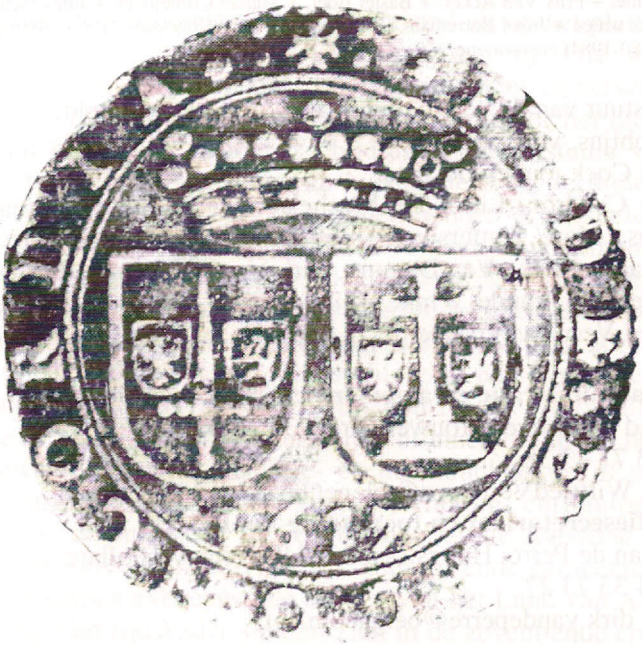

Tijdschrift van de Geschiedkundige Vereniging Het Land van Aalst

Het Land van Aalst

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT

Uitgegeven door de geschiedkundige vereniging "Het Land van Aalst", met de steun van Vlaamse Gemeenschap, Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, Stad Aalst en Stad Ninove.

Prijs voor een jaarabonnement:
Leden: € 15 - Steunende leden: € 22 - Beschermende leden: € 33
Te storten op rek. 393-0303276-46 van Het Land van Aalst, Brouwerijstraat 39, 9300 Aalst.

De vereniging werd opgericht in 1949 en heeft als werkgebied de gemeenten van de vroegere bestuurlijke eenheid "Het Land van Aalst" in haar grootste uitgestrektheid, alsmede van enkele aangrenzende Oostvlaamse gemeenten (grosso modo de streek tussen Schelde en Dender). Initiatiefnemers en stichters waren + Albert Van Lil (beheerder 1949-66) en + Jozef Van Overstraeten (voorzitter 1949-52). Tot de stichters hoorden eveneens + Arthur Broeckaert, + Hendrik Vangassen (voorzitter 1954-63), + Jozef Van Cleemput, + Jozef De Brouwer, + Valère Gaublomme, + Frits Van Acker, + Basiel Boel, + Marcel Cornelis en + Jules Pieters. Latere voorzitters waren + Jozef Borremans (1953-1954), + Frits Courteaux (1963-1980) en Luc De Rijck (1980-1984) erevoorzitter.

Het bestuur van de vereniging is als volgt samengesteld:
Luc Robijns, voorzitter
Marcel Cock, ondervoorzitter
Freddy Caudron, Lieve De Mecheleer (verslaggever), Wenceslaus Mertens, Marc Uyttersprot (bibliothecaris-archivaris), Geert Van Bockstaele, Mieke Van Damme, Dirk Van de Perre (redactiesecretaris), Georges Vande Winkel (bibliografie), Bart Van Langenhove, Wilfried Vernaeve (beheerder).

Ledenadministratie en algemene correspondentie:
Wilfried Vernaeve, Brouwerijstraat 39, 9300 Aalst
tel. 053 77 43 38
e-mail: WilfriedVernaeve@telenet.be
Redactiesecretariaat en toezending kopij:
Dirk Van de Perre, Hoogstraat 23, 9401 Ninove-Pollare
tel. 054 33 73 27
e-mail: dirk.vandeperre@belgacom.net

E-mail vereniging: landvanaalst@wol.be
Website: http://www.landvanaalst.tk

Elke auteur is verantwoordelijk voor de inhoud van zijn artikel.
Zetel van de vereniging: Krokusstraat 1, 9308 Aalst-Hofstade
Kaftontwerp: Bart Maris
Druk: De Riemaecker Printing, Nukerkeplein 9, 9681 Nukerke 055 21 14 04

ISSN 0778-7731

BIJ DE 57ste JAARGANG EN EEN WISSEL IN HET BESTUUR

Namens het hele bestuur van de Geschiedkundige Vereniging "Het Land van Aalst" wensen wij aan alle leden en hun familie het allerbeste voor het komende jaar. Weinigen zijn ongevoelig gebleven voor wat de zondvloed tijdens het eindejaarsreces in Zuidoost Azië heeft aangericht. Historici proberen zich dan te herinneren of er zich ook in onze streken ooit dergelijk onheil heeft afgespeeld. Ons historisch geheugen zegt ons dat dergelijk onheil ons bespaard is gebleven. Wel weten we af van zware stormen, sneeuw en hagel in de zomer, en zomers weer in de winter, overstromingen van rivieren en langdurige droogte ...Het grootste onheil kwam van ziekte epidemieën, ook van hongersnood door mislukte oogsten en vooral van oorlogen.

De bestuursploeg van onze vereniging is verheugd u opnieuw tot onze lezerskring te mogen rekenen. De 57ste jaargang kondigt zich goed aan. Wij proberen lange en korte artikels te brengen, artikels die gespreid zijn over het gehele Land van Aalst en handelen over alle periodes en onderwerpen. Variatie en kwaliteit blijven de waarmerken van ons blad. De bestuursploeg, en meer bepaald de redactie, streeft er naar om degelijk gefundeerd historisch werk op een leesbare en voor een geïnteresseerd lezerspubliek toegankelijke manier te brengen.

Ons ledenbestand blijft nagenoeg constant rond 450 abonnementen. Dat is veel, gelet op het niet populair karakter van ons blad, maar dat is te weinig om op basis van abonnementen financieel rond te komen. Jaarlijks worden diegenen die afhaken, vervangen door ongeveer een gelijkaardig aantal nieuwe leden. Onze vereniging kan haar werking maar verder zetten dankzij de steun van een aantal instanties. De belangrijkste steun wordt verleend door Provincie Oost-Vlaanderen, via het Verbond van de Kringen voor Geschiedenis van Oost-Vlaanderen. Ook de steun van de Vlaamse Gemeenschap, die voor 2004 werd opgetrokken (verdubbeld) tot een vergelijkbaar niveau met de andere kringen, is opnieuw wezenlijk. Het protest tegen de ondoorzichtige manier waarop door de beoordelingscommissie punten werden toegekend, waarvan het niveau van subsidiëring afhing, bleek toch niet ongegrond. Daarnaast ontvangen we nog steun van de Stad Aalst en van de Stad Ninove.

2005 brengt een verandering van de functieverdeling binnen het bestuur mee. Na gedurende 38 jaar de zware taak van beheerder te hebben vervuld wenst Geert Van Bockstaele de taak van beheerder, die hij in 1966 van Albert Van Lil overnam aan anderen door te geven. De beheerder is verantwoordelijk voor het financieel beheer en de administratie van onze vereniging. In naam van alle bestuursleden en van de

lezers danken wij Geert voor die bijna veertig jaar gedreven inzet. Geert blijft evenwel in het bestuur en blijft onze vereniging vertegenwoordigen in het Verbond voor de Kringen voor Geschiedenis van Oost-Vlaanderen. Wij rekenen erop dat Geert, die in de voorbije decennia ook de meest productieve auteur in ons tijdschrift is geweest, nog in talrijke artikels de lezers van zijn rijke ervaring en zijn groot historisch inzicht zal kunnen laten genieten.

Wilfried Vernaeve, die reeds vele jaren samen met Georges Vande Winkel de bibliografie verzorgt, neemt de taak van beheerder over van Geert. Wilfried heeft in zijn bibliografie zijn zin voor accuratesse bewezen. Bij hem is het financieel beheer in goede handen. Lieve De Mecheleer neemt op haar beurt dan de taak van verslaggever van Wilfried over. De overige taken blijven ongewijzigd. De nieuwe functieverdeling, die ook gepaard gaat met een nieuw rekeningnummer en een nieuw administratief adres is, zoals steeds, af te lezen op de binnenkant van de kaft van ons blad.

Alle bestuursleden zetten zich in om alles gesmeerd te laten verlopen. Zij vormen een coherente ploeg, waarmee het aangenaam werken is in een amicale sfeer. Slechts zelden dienen verontschuldigingen of afwezigheden op de bestuursvergaderingen opgetekend te worden. Onze 12 koppige bestuursploeg vormt een ideale mix van ervaring en jong enthousiasme. De geleidelijke afwisseling van de generaties is gegarandeerd. En denk eraan, wanneer eens iets fout loopt: we zijn onbetaalde vrijwilligers.

Tenslotte mag een belangrijke en invloedrijke verwezenlijking hier niet onvermeld blijven: de webstek van onze vereniging, die men kan terugvinden onder **www.landvanaalst.tk**. Naast allerhande praktische gegevens vindt men er ook een zoekprogramma voor alle verschenen artikelen van 1949 tot 2003, de Sanderuskaart uit 1644 en de Horenbaultkaart uit 1596. Wij danken hiervoor vooral Georges Vande Winkel en webverantwoordelijke Peter De Clercq voor de inzet om deze stek op punt te houden.

De bestuursploeg zet zich in om degelijk en gefundeerd historisch onderzoek te blijven publiceren, en u via de bibliografie op de hoogte te houden van wat in en over ons werkgebied verschijnt. Dit is de wezenlijke missie van onze vereniging.

Wij rekenen er dus op dat wij verder op uw steun en aandacht mogen blijven rekenen en zetten ons op onze beurt in om aan uw verwachtingen te blijven beantwoorden.

Namens het bestuur,

Luc Robijns
voorzitter

IS 'DE MAALLAARD' (NEDERWIJK) DE OUDSTE BEWONINGSKERN VAN NINOVE?

Dirk VAN DE PERRE

1. De site van de Maallaard

Vandaag is te Ninove de 'Maallaard' de naam van de nieuwe invalsweg die loopt van de Ring naar de Graanmarkt. Op een De Deynkaart van 1644/1645 **(ill. 1a en 1b)** staat *Den Maellaert* klaar en duidelijk getekend [1]. Het is een groot stuk weide van 6 bunder 3 dagwand en 5 roeden, met een gracht omringd en gelegen tussen de Nederwijkstraat en de Dender. Nu is het een stuk industriegebied naast de Dender. In de 17de eeuw was het de 'koeweide' van de abdij. De bekende Ninoofse historicus Hendrik Vangassen wist reeds dat de Nederwijk geen aanhangsel van het Ninoofse stadsgebied was, maar vermoedelijk de oudst bewoonde plek van de stad [2]. Het was Vangassen bekend dat in de Nederwijk de eerste Ninoofse parochiekerk gestaan heeft, dat daar het Hof te Nederwijk gelegen was en dat, gelet op het menigvuldig voorkomen van het woord 'Nederwijk' in twaalfde-eeuwse teksten, die wijk voor de vroegste geschiedenis van Ninove een bijzondere betekenis had.

Vangassen deed een poging om de eerste parochiekerk te situeren en laat die zeer dicht bij de Koepoort aansluiten, ongeveer waar nu de invalsweg op de Graanmarkt uitmondt [3]. Het Hof te Nederwijk weet hij niet exact te plaatsen. Wel vermoedde hij dat het zich tussen de huidige Nederwijkstraat en de Dender bevond.

Ook weten wij dat de Ninoofse premonstratenzerabdij, die in 1137 door Gerard van Ninove in de parochiekerk in de Nederwijk gesticht werd, buiten de stadsomwalling (*in suburbanis*) lag [4]. Bij de initiële schenkingen van Gerard aan de abdij was de kerk en het

[1] Beveren, Rijksarchief, Abdij Ninove, nr. 60 (kaart met abdijbezittingen in Ninove en Okegem).

[2] H. VANGASSEN, Plaatsnamen te Ninove. Bewoning en Verkeer, in: Het Land van Aalst, 11, 1959, p. 152-154: "Alles wijst erop dat de Nederwijk tot de oudste nederzetting op ons grondgebied hoort".

[3] IDEM, Geschiedenis van Ninove, I, Ninove, 1948, p. 86-87.

[4] Term gebruikt in de oorkonde van Diederik van de Elzas van 1142 (vermoedelijk te dateren in 1166-1167). Zie T. DE HEMPTINNE en A. VERHULST, De oorkonden van de graven van Vlaanderen, II/1 Regering van Diederik van de Elzas, Brussel, 1988, nr. 66 en D. VAN DE PERRE, De oudste bisschoppelijke en grafelijke oorkonden van de abdij van Ninove (1138-1167), in: Analecta Praemonstratensia, 77, 2001, p. 70-73.

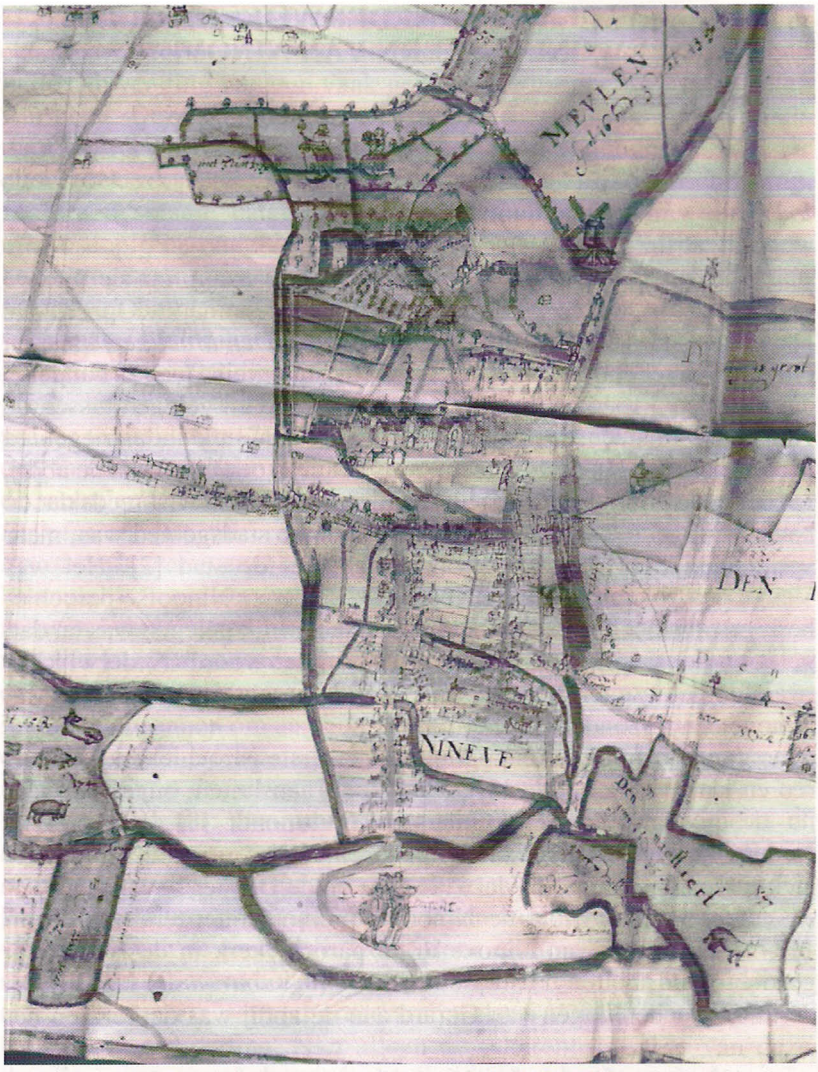

Ill. 1a Ninove en de Nederwijk met aanduiding van het abdijbezit. De Deynkaart van abdijgoederen te Ninove en Okegem van 1644/45 (Beveren, Rijksarchief, Abdij Ninove, nr. 60; eigen foto's).

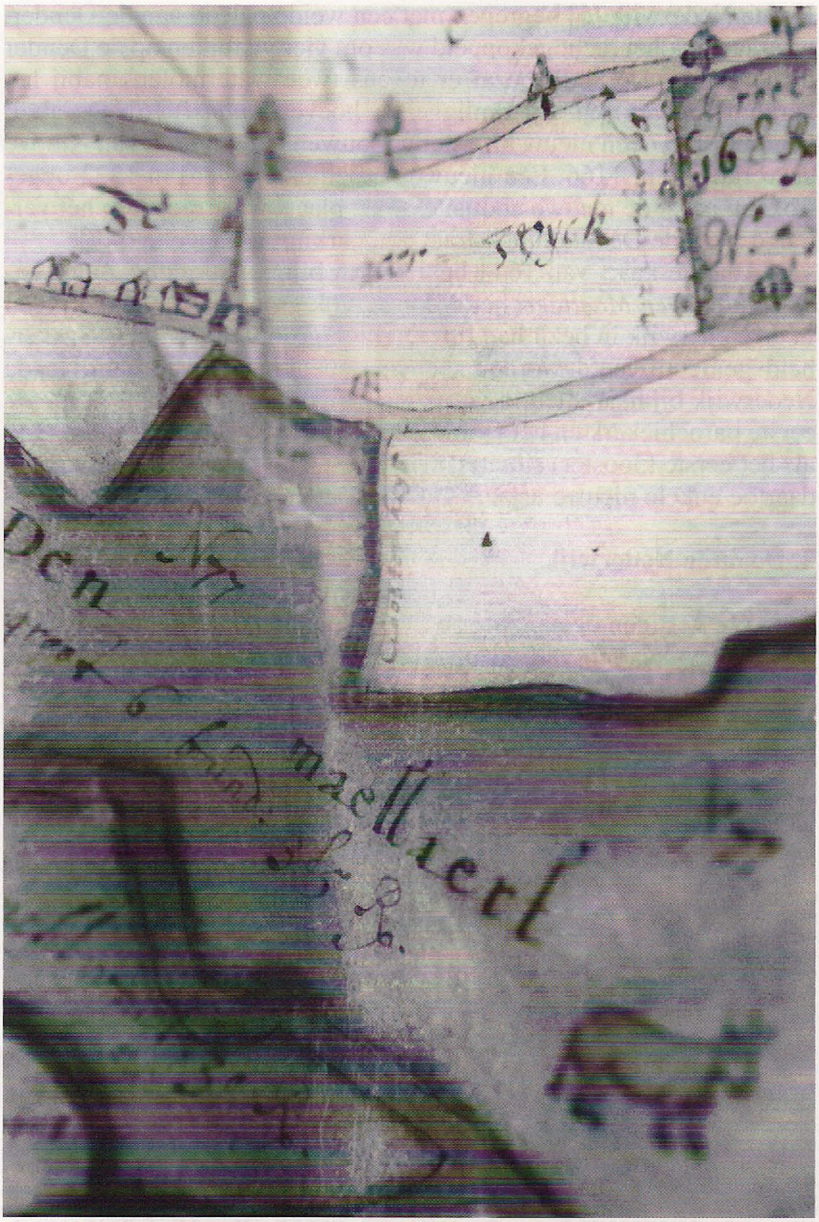

Ill. 1b Uitvergroting van het gebied van de Maallaard.

Hof te Nederwijk [5] begrepen met een weide palend aan de Dender, waaraan ook het recht gekoppeld was om vier visfuiken op de Dender uit te zetten. De abdij bezat er tevens twee watermolens nabij het kerkhof (*atrium*) en vijf omliggende hoeven (*mansi*) [6]. De abdij begon in 1157 een nieuw klooster te bouwen ten noorden van Ninove en verhuisde in 1166. Een nieuwe parochiekerk werd in 1222 opgetrokken naast de nieuwe abdijsite op de plaats waar recent in het verlengde van de De Vlaminckstraat een parking is aangelegd [7].

Wie de kaart van 1644 bekijkt kan bijna niet anders dan vaststellen dat *Den Maellaert* het grootste blok grond is dat de abdij toen in de Nederwijk in bezit had [8]. Dit blok grond kan met grote zekerheid geïdentificeerd worden met de schenking die de abdij in de Nederwijk bij haar stichting ontving. Moet men in dit blok weide de eerste parochiekerk en het Hof te Nederwijk (vermoedelijk fungerend als het eerste klooster) situeren? Het is onze hypothese en wij menen daartoe enkele nieuwe argumenten te kunnen aanbrengen.

2. De oude Nederwijk

We vestigen de aandacht op enkele interessante toponiemen op de De Deynkaarten van 1644 en 1662 **(ill. 1 en 2a en 2b)** . Dat de Maallaard bij De Deyn (1662) en in andere bronnen ook 'Kloostermeers' genoemd wordt, is op zich niet zo bijzonder [10]. Het kan betekenen: "meers toebehorend aan de abdij". Hoe moeten we echter 'Duifhuismeers van 't klooster' (1662) interpreteren? Als "meers waar vroeger een duifhuis heeft gestaan"? In dit geval kan het

[5] Het hof wordt expliciet vermeld in de schenkingsoorkonden van 1139 (vermoedelijk vervalsing te dateren 1139-1147) en 1167: curtim quoque de Nederwic et circumiacentia eius (1139); curtes Neterwic cum prato usque ad Teneram et ibidem IIIIor tendicule piscatorie (1167). Zie ook VAN DE PERRE, De oudste bisschoppelijke en grafelijke oorkonden, p. 63-64 , 84, 90. Eveneens vermeld in de pauselijke oorkonde van Eugenius III van 1147: curtem Netherwich cum prato (PL 180, kol. 1561-1562).

[6] Soms is er sprake van één, soms van twee watermolens: 1139: molendinum, quod prope atrium ecclesie Ninivensis constructum est, et quinque mansos contiguos atrio; 1147: duo molendina cum mansis iuxta ecclesiam Ninivensem ; 1165 : omnes mansi circa atrium eiusdem ecclesie, molendinum infra atrium; 1167: duo molendina iuxta atrium cum clausulis aquarum et aquis suis. Wat de vijf hoeven betreft is het niet duidelijk of het hier de oudste kern van de 'Laatbank van Sint-Cornelius' betreft of hoeven van onvrijen die onmiddellijk bij de kerk en het Hof te Nederwijk lagen. In het eerste geval moeten de hoeven buiten de Maallaard, in het tweede geval in de Maallaard gesitueerd worden . De oorkonden van 1165 en 1167 lijken in de eerste richting te wijzen. Voor de Laatbank, zie verder en VAN DE PERRE, De oudste bisschoppelijke en grafelijke oorkonden, p. 64, 84, 86, 90.

[7] A.J. BIJSTERVELD en D. VAN DE PERRE, Het Mirakelboek en de Stichtingsgeschiedenis van de Ninoofse abdij, Leuven, 2001, p. 80, p. 129 noot 36, p. 156, 163 noot 67.

[8] In de oorkonden is eveneens sprake van 2 bunder naast het kerkhof geschonken door Amelricus en van 11 bunder uit het patrimonium van het hof te Nederwijk (1167: de hereditate de Neterwic XI bunarii).

[9] De genoemde toponiemen zijn door Vangassen in zijn toponymie van Ninove niet opgenomen.

[10] Beveren, Rijksarchief, GOA Ninove, nr. 13, f° 69.

toponiem haast niet anders dan verwijzen naar een heerlijke residentie, dus naar het 'Hof te Nederwijk'. Bijzondere aandacht verdient eveneens het toponiem 'Kloosterkeits' (1644). Niet alleen het toponiem zelf, maar ook de aard en de ligging van de keits zijn belangrijk. Moeten we dit interpreteren als "keits lopende naar de kloostergronden" of als "keits lopende naar het (voormalige) klooster"? De keits loopt van de Nederwijkstraat naar het kerngebied van de Maallaard (**ill. 1b en 3**). Ze staat ook afgebeeld op de Van Deventerkaart van ca. 1560. Het was dus geen gewoon losgat, maar een doodlopende weg van een zekere belang. Is die keits een lidteken van de oude, verdwenen Nederwijksite? Het feit dat de keits op kaarten van de 18de en 19de eeuw niet meer voorkomt, lijkt op een uitdovende betekenis te wijzen [11]. Leidt die keits ons naar de plaats waar eertijds het Hof te Nederwijk en de eerste parochiekerk stonden?

Het Hof te Nederwijk, de watermolens en de kerk maakten in het begin van de 12de eeuw nog het kernbezit van de heren van Ninove uit. De heerlijke status van het hof wordt duidelijk door de visrechten op de Dender die aan het hof gekoppeld waren. Vermoedelijk kwam met de kerk ook het hof reeds in 1114/1119 in het bezit van het kleine seculiere kapittel dat door Amalrik II gesticht werd en zijn die bezittingen in 1137 overgegaan op de nieuwe premonstratenzerabdij [12]. Het feit dat in 1139 Ermengarde, de zuster van Amalrik, tot aan haar dood rechten op het hof had, wijst in die richting [13]. Ook Ermentrude, een andere zuster van Amalrik, en haar kinderen bezaten in 1139 nog rechten op de watermolen(s), waarvan ze afstand deden [14]. De eerste parochiekerk was een 'eigenkerk'. De heren bezaten de volledige tienden, die aan het kapittel waren geschonken en door de abdij werden overgenomen. Het is dus logisch dat de kerk en het hof bij elkaar gelegen waren.

Het Hof te Nederwijk heeft alle kenmerken van een klassiek Karolingische villa. Bij de gronden van het Hof te Nederwijk is er een onderscheid tussen de *reserve*, dit zijn de gronden die in volledig heerlijk bezit waren, en de *tenure*, de gronden die uitgegeven werden aan laten [15]. De 'reserve', waarvan de Maallaard de kern is, werd aan de abdij geschonken. Het gebied van de laatbank van Sint-Cornelius,

[11] Onder meer op de Ferrariskaart (1771-1778) en de Poppkaart (ca. 1860).

[12] Dit is ons vermoeden. Het bezit dat van het kapittel op de abdij overging, besloeg, naast de kerk en de tienden, 26 bunder (oorkonde van 1165; VAN DE PERRE, De oudste bisschoppelijke en grafelijke oorkonden, p. 63, 86).

[13] Ibidem, p. 63-64 en 84.

[14] Voor de genealogie van de oudste heren van Ninove, zie D. VAN DE PERRE, Enkele nieuwe gegevens over de oudste heren van Ninove, Steenhuize en Erpe, in: Het Land van Aalst, 54, 2002, vooral p. 280-284.

[15] Voor dit onderscheid, zie A. VERHULST, Het grote domein in de zuidelijke Nederlanden, in: Algemene Geschiedenis der Nederlanden, I, Haarlem, 1981, p. 171-178. Het terminologisch onderscheid *curtis* (reserve) *mansus* (tenure) is in de Ninoofse oorkonden aanwezig.

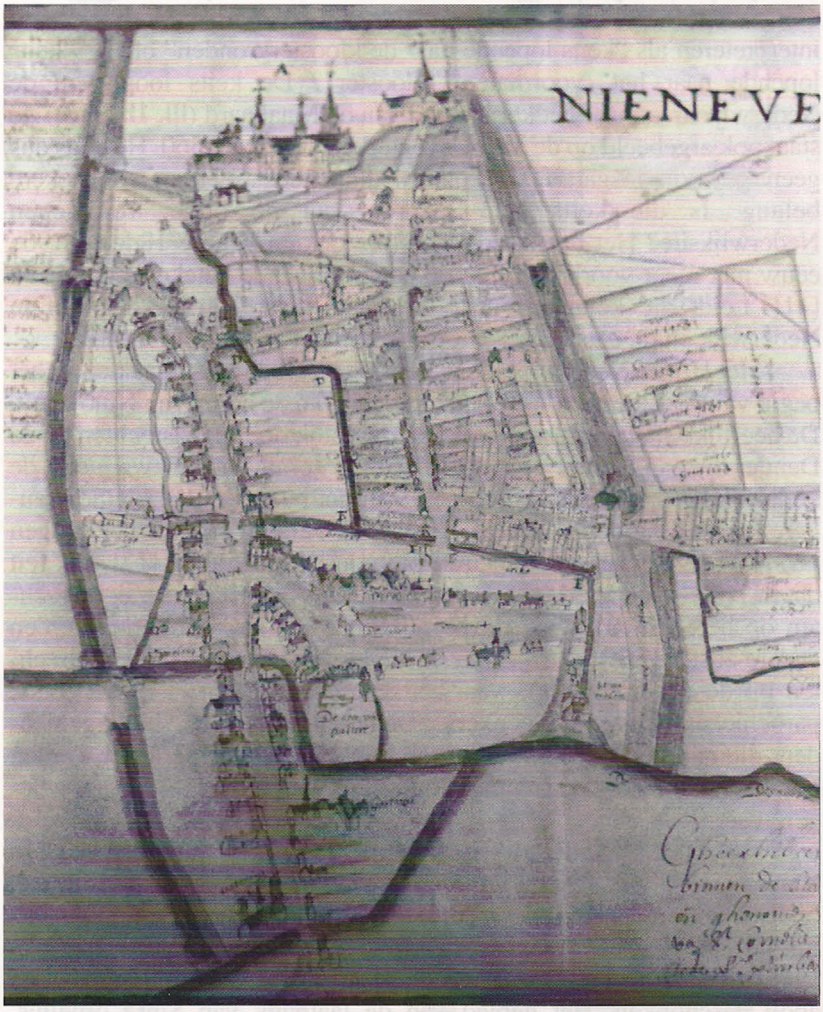

Ill. 2a Ninove en de Nederwijk met aanduiding van het gebied van de Laatbank van Sint-Cornelius. Afbeelding links het stadsgebied; afbeelding rechts het gebied van de Nederwijk. De donkere lijn geeft de grens van de Laatbank aan. De Deynkaart van 1662 (Gent, Rijksarchief, Kaarten en Plans, nr. 245; eigen foto's).

Ill. 2b

waarvan we dank zij de al genoemde De Deynkaart van 1662 de ligging zeer nauwkeurig kennen, lijkt ons de 'tenure' te zijn (**ill. 2**). Dat die laatbank reeds vermeld is in de oudste goederenlijsten van de abdij (1165, 1167), wijst erop dat het onderscheid tussen reserve en tenure een gegeven is dat ouder is dan de stichting van de abdij. Tenure en reserve sluiten ruimtelijk perfect bij elkaar aan. De Beverbeek vormt de natuurlijke grens voor het villadomein, waarvan de gronden zich ten noorden en ten oosten van de beek situeren, vanaf de Dender over de Nederwijk en de Koudenberg tot in Herlinkhove. Bij dat blok sluit eveneens de vruchtbare *cultura*, de Ninovekouter (Dorenkouter) aan.

Naast het kerkhof (*atrium*) lagen twee watermolens, oorspronkelijk heerlijk bezit, die eveneens in het bezit van de abdij kwamen. Een atrium moeten we veel ruimer opvatten dan 'begraafplaats' en interpreteren als 'beluik'. In dat beluik kunnen zowel het kerkgebouw als het hof gelegen zijn. Is het toponiem 'Paradijs', aanwezig op de negentiende-eeuwse Poppkaart, een reminiscentie aan dit atrium [16]? Aan de molens waren vijvers met een spei (*clausula*) verbonden. Er is sprake van een onderste – dus was er ook een bovenste - vijver [17]. Deze molens worden door de meeste interpretatoren op de Beverbeek zelf gelegd [18]. Maar konden die molens ook niet in de Maallaard gelegen zijn en bevoorraad worden via een afleidingskanaal van de Beverbeek? De abdij bezat er een stuk grond waar ze graszoden mocht uitgraven om dammen aan te leggen [19]. Ook het conflict met een gebuur die zelf een watermolen had en met de erfgenamen van Gerard van Ninove omtrent de watermolens, is significant [20]. Die laatsten dreigden zelfs om het water van de abdijmolens af te leiden!

Ons lijkt de dries nabij de Koepoort, die getekend is op de Van Deventerkaart en op de De Deynkaart van 1662, niet van essentieel belang voor het bepalen van de ligging van de eerste parochiekerk. Die dries was een verzamelplaats bij nacht voor het vee, een plaats waar ook een drenkput was, die op de Van Deventerkaart getekend staat. Vandaar dat de Nederwijkpoort ook Koepoort genoemd werd.

Concluderend situeren wij de kern van de oude Nederwijk in de Maallaard in het verlengde van de 'Kloosterkeits', dicht bij de Dender, en identificeren wij de Nederwijk niet met de huidige Nederwijkstraat. Dit betekent dat de eerste parochiekerk verder verwijderd was van de latere stadsomwalling dan totnogtoe werd aangenomen.

[16] VANGASSEN, Plaatsnamen in Ninove. Bewoning en Verkeer, p. 165.
[17] In de oorkonde van 1167 (VAN DE PERRE, De oudste bisschoppelijke en grafelijke oorkonden, p. 90.
[18] Onder meer door VANGASSEN, Geschiedenis van Ninove, I, p. 87.
[19] Zie oorkonde van 1167 (VAN DE PERRE, De oudste bisschoppelijke en grafelijke oorkonden, p. 90).
[20] BIJSTERVELD en VAN DE PERRE, Het Mirakelboek, p. 68-70 en 80-81

3. Is het Hof te Nederwijk en het gebied van de 'Maallaard' gelijk te stellen met het oudste 'Neonifio'?

Ninove wordt voor het eerste vermeld in 821 in een oorkonde van keizer Karel de Vrome. Daarin wordt bevestigd dat een deel van de *villa* Ninove aan de abdij van Saint-Amand-lez-Eaux is geschonken [21]. Dat domeinonderdeel is te identificeren met het latere Herlinkhove. Bestond de Ninoofse parochiekerk reeds in 821? Het feit dat het kerkje dat door de abdij van Saint-Amand te Herlinkhove werd opgericht, een afhankelijkheid werd van de moederkerk van Ninove (de kerk in de Nederwijk), die toegewijd was aan Onze-Lieve-Vrouw, wijst op de eenheid van *villa* en *ecclesia*. Dit laat toe te veronderstellen dat de *villa* Ninove (*Neonifio*) in 821 het Hof te Nederwijk met de kerk als domeincentrum had en dat dit hof de oudste kern van Ninove is geweest.

Was er in 821 ook reeds bewoning in wat we later als het omwalde stadsgebied van Ninove kennen en waarvan Georges Vande Winkel in een eerder artikel in dit tijdschrift op indringende wijze de ontwikkeling geschetst heeft [22]? Deze auteur veronderstelt dat het 'Ninove aan de Graanmarkt' ontstaan is als een veilige vluchtburcht ten tijde van en na de invallen van de Noormannen (einde 9de eeuw en de onrustige 10de eeuw). Mogelijk was daar toen inderdaad reeds een kleine nederzetting en is deze versterkt en volledig omwald geworden. Kreeg toen de dualiteit tussen het onverdedigbare villacentrum aan de linkeroever van de Beverbeek en een meer geconcentreerde, beschermde woonkern op de rechteroever ervan voor het eerst gestalte [23]? Rond de huidige Graanmarkt en het Oudstrijdersplein heeft zich alleszins in de loop van de 11de en 12de eeuw een marktcentrum ontwikkeld met een omwald stadsgebied, omdat daar het reliëf het gunstigst was om de landwegen Brussel-Oudenaarde en Edingen-Aalst de Dendervallei te laten kruisen. De alluviale vlakte van de Dender is er immers op haar smalst (**ill. 4**). Daar lagen de gronden ook iets hoger en droger dan in de Nederwijk. Daar was het strategisch de beste plaats om een burcht te bouwen ter verdediging van de nieuwe grens van Vlaanderen.

[21] H. VANGASSEN, Twee plaatsnamen te Ninove, in: Handelingen van de Kon. Com. voor Toponymie en Dialectologie, 19, 1945, p. 207.

[22] G. VANDE WINKEL, Over de oorsprong van de stad Ninove (tot ca. 1100). Een hypothese geherformuleerd, in: Het Land van Aalst, 48, 1996, p. 203-224.

[23] De dualiteit tussen een oud religieus of domaniaal centrum en een nieuw handelscentrum is een veel voorkomend gegeven in de stadsontwikkeling in Europa; zie F.L. GANSHOF, Over stadsontwikkeling tusschen Loire en Rijn gedurende de Middeleeuwen, Antwerpen, 1944, p. 24-37: "Wij hebben reeds op het feit gezinspeeld dat de middeleeuwse stad nevens of in de buurt van de prae-stedelijke kern ontstaan is..."

Tijdens de Middeleeuwen hadden de Ninoofse heren op de Graanmarkt (*Verckenmert*) [24] een hof, het 'Oude Hof' genaamd, dat echter qua grondoppervlakte beperkt was [25]. Dit hof heeft niet de structuur van een Karolingische landbouwdomein, maar eerder van een residentieel herenverblijf. Vangassen spreekt van een ridderwoning. Wat is de relatie tussen dit Oude Hof aan de Graanmarkt en het Hof te Nederwijk? Wij zien in dit Oude Hof niet de Frankische hoeve of de villa van waaruit Ninove zich ontwikkeld heeft. Hier wijken we af van de visie van Vangassen en Vande Winkel. De attestatie van de term 'Oude Hof' is vrij recent (14de eeuw). Het is niet onmogelijk dat deze residentie, als woonplaats van de heren, inderdaad ouder is dan de burcht, zoals beide auteurs veronderstellen [26]. Maar dit is onvoldoende om te stellen dat het Oude Hof de Karolingische villa is, waaruit Ninove is ontstaan. De heren kunnen naast hun Hof te Nederwijk een nieuw en strategisch beter gelegen verblijf uitgebouwd hebben op de Graanmarkt (een soort vluchthuis) en later nog een burcht gebouwd hebben, toen ze stalmeesters van de graaf werden. Die evolutie stelde hen ook in staat het Hof te Nederwijk in het begin van de 12de eeuw weg te schenken voor de stichting van een kapittel en later van de abdij. Wij zien wel – en hier volgen wij Vande Winkel - de Graanmarkt als de nieuwe kern van de middeleeuwse heerlijkheid en de stad (*oppidum*) Ninove, maar niet als de oorsprong van de pre-stedelijke *villa* Ninove.

Tussen de Karolingische villa Ninove en de latere heerlijkheid en stad Ninove bestaat er immers een discontinuïteit. Ook Vangassen en Vande Winkel raken dit aan, maar gaan daar niet dieper op in. Zij laten zich leiden door een stedelijk ontwikkelingsmodel dat vanuit één centraal punt steeds verder uitbreidt. Dat ene punt is voor hen het Oude Hof. Het Hof te Nederwijk speelt in hun ontwikkelingsmodel geen rol van betekenis. De perifere ligging van de eerste parochiekerk is voor hen eerder een toevalligheid zonder veel implicaties. Wij hanteren een discontinu model en stellen dat de oudste centrale kern van Ninove in de Nederwijk lag en dat die kern verlegd is naar de Graanmarkt. Het is merkwaardig dat er tussen de Graanmarkt en de Maallaard in de Middeleeuwen geen directe verbinding bestond. Dit maakt het onwaarschijnlijk dat de parochiekerk vanuit het Oude Hof zou gesticht zijn. Zelfs de Koepoortstraat is, gelet op de oudste naamgeving, van recentere datum [27].

[24] Op het westelijk gedeelte van de huidige Graanmarkt stonden de hallen, het oostelijk gedeelte was de Varkensmarkt.

[25] VANGASSEN, Geschiedenis van Ninove, I, p. 59-61; IDEM, Plaatsnamen in Ninove. Bewoning en Verkeer, p. 156 en VANDE WINKEL, Over de oorsprong van de stad Ninove, p. 211-212.

[26] In die zin is de term 'Oude Hof' misschien in te schrijven in het ook elders voorkomende toponiem 'Oudburg'. Zie hiervoor J. VAN LOON, De ontstaansgeschiedenis van het begrip 'stad', Gent, 2000, p. 106-126.

[27] VANGASSEN, Plaatsnamen te Ninove. Bewoning en Verkeer, p. 160 geeft als oudste naam: "Nieuwstraat" (1389/1390)

Dat in de 12de eeuw de Nederwijk als een '*vicus*' omschreven wordt, is belangrijk [28]. In die tijd was de Nederwijk nog een herkenbare, zelfstandige eenheid. Dat in de Middeleeuwen de Nederwijk door de Ninoofse schepenbank als een apart rechtsgebied behandeld werd, waar eigen gouwdagen gehouden werden, wijst op het historisch belang en de speciale status die de Nederwijk bezat [29].

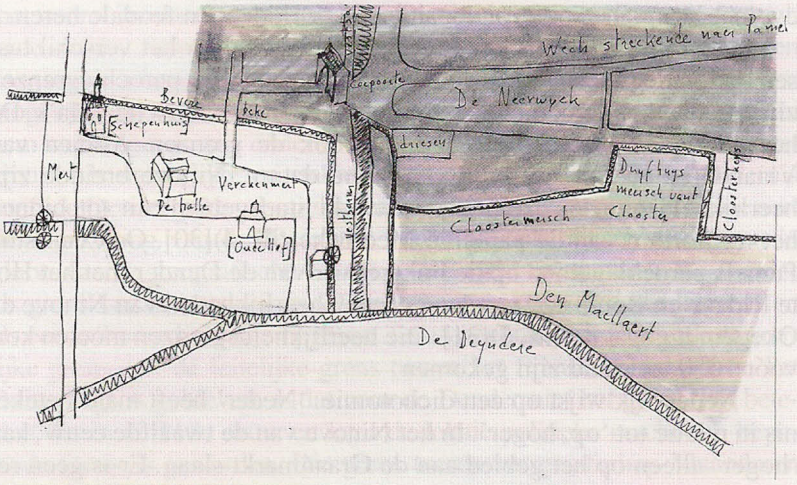

Ill. 3 Het gebied van de Graanmarkt en de Nederwijk, gereconstrueerd volgens de oudste Ninoofse kaarten. Het donkere gebied is dat van de Laatbank. Het lichtere gebied is het blok grond van de abdij in de Maallaard (eigen tekening).

[28] 'Wijk' en 'vicus' worden hier in dezelfde betekenis gebruikt; zie de tautologie: de vico Nederwic (BIJSTERVELD en VAN DE PERRE, Het Mirakelboek, p. 66). *Vicus* en *villa* zijn in het middeleeuws Latijn vaak verwisselbare begrippen (VAN LOON, De onstaansgeschiedenis van het begrip 'stad', p. 168).

[29] VANGASSEN, Geschiedenis van Ninove, II, p. 57-59

De vraag blijft wanneer wij de breuk tussen het oude en het nieuwe Ninove moeten situeren. De loop van de 11de eeuw lijkt daarvoor aangewezen. Toen kwam de eerste ontwikkeling van de Dendersteden op gang, toen werd Ninove een belangrijke grenspost op de weg Brussel-Oudenaarde, toen kregen de heren van Ninove, als stalmeesters van de graven van Vlaanderen, een belangrijke militaire positie in het nieuwe graafschap Vlaanderen, dat vanaf 1050 definitief gestalte kreeg. In elk geval had Ninove bij het begin van de 12de eeuw een tweeledige structuur: enerzijds de oude villakern met het Hof te Nederwijk, de watermolens en de parochiekerk buiten de stadswallen, anderzijds het omwalde Ninove met de Graanmarkt en het Oudstrijdersplein als voornaamste plekken en de burcht als een vooruitgeschoven militaire post tegen Brabant. De heren van Ninove evolueerden van grootgrondbezitters naar ridders en feodale heren.

Die discontinuïteit wordt ook aangetoond door het verschil tussen parochiegrenzen en heerlijkheidsgrenzen. De parochiegrenzen zijn tot stand gekomen in de periode van de Karolingische villa's. De heerlijkheidsgrenzen, die te Ninove ook de grenzen vormen van Vlaanderen en Brabant, zijn van latere datum. Ninove breidde zijn heerlijkheidsgrenzen, zelfs zijn omwald stadsgebied, uit tot binnen het territorium van de parochie Meerbeke **(ill. 4)**[30]. Ook een stuk Pamels parochiegebied op de linkeroever van de Dender met het Hof te Rideve en Borchstad werden door de heerlijkheden van Ninove en Okegem ingepalmd **(ill. 5)**[31]. Die heerlijkheidsgrenzen moeten kort vóór 1050 tot stand zijn gekomen.

Nederwijk wijst op een dichotomie. 'Neder' heeft maar betekenis in relatie tot 'op, hoger'. In het Ninove van de twaalfde eeuw, kan 'hoger' alleen op het gebied aan de Graanmarkt slaan. Er is geen reliëfverschil tussen de Graanmarkt en de huidige Nederwijkstraat. Beide gebieden liggen tussen de hoogtelijnen van 15 en 17,5 m. Een verschil is er wel tussen de Graanmarkt en de diepte van de Maallaard, die gelegen is onder de 12,5 m-lijn en aan de Dender de 10 m-lijn. benadert [32] **(ill. 4)**. Is men vanaf de 11de-12de eeuw het woord Ninove, dat vermoedelijk oorspronkelijk op de villa met de kerk, dus op de parochie, sloeg, vooral gaan betrekken op de stede-

[30] Hierover H. VANGASSEN, Een volkstelling te Ninove in 1784, in: Het Land van Aalst, 8, 1956, p. 258-264.

[31] J. VERBESSELT, Het parochiewezen in Brabant tot het einde van de 13de eeuw, dl. XXIII. Dekenij Halle, p. 233-236 en 274-277. Dit gebied over de Dender was naar schatting 70 bunder groot. De omwalde vesting van Borchtstad lag bij de Dender op Okegems grondgebied, net over de Ninoofse grens. De ring van de omwalling is vandaag nog merkbaar. Maar met het toponiem werd blijkbaar ook een ruimer gebied aangeduid, zowel op Ninoofs als Okegems grondgebied. De juiste ligging van Rideve is niet gekend. De Horenbaultkaart van 1596 tekent wel nog de kapel. Overgebracht naar hedendaagse kaarten betekent dit dat het Hof te Rideve ongeveer nabij de spoorweg ter hoogte van de Riefweg lag.

[32] Gegevens op basis van de topografische kaart van het NGI

lijke kern aan de Graanmarkt, dus op de heerlijkheid, en is men in die periode de lager en geïsoleerd gelegen oude villakern 'Nederwijk' gaan noemen?

4. Etymologie van de plaatsnamen Ninove en Rideve [33]

Kan onze hypothese, dat de naam *Neonifio* aanvankelijk sloeg op het gebied van de Maallaard, nieuwe elementen aanbrengen in de discussie over de etymologische verklaring van de plaatsnamen *Neonifio* (Ninive, Nineve, Ninove) en *Ridive* (Rideve, Rieve, Rihove).

Algemeen wordt aangenomen dat in het woord 'Ninove' twee grondelementen aanwezig zijn: 'ni(n)' en 'ove' [34]. In 'ni' zou het woord 'nieuw' terug te vinden zijn, een betekenis die ook in 'neo' van *neonifio* gegeven is; 'ove' is een geëvolueerde vorm van -ifio>ive>eve>hove. Als eerste legde Vangassen het verband tussen *Neonifio* en de Waalse toponiemen eindigend op *–effe*, zoals Floreffe, Boneffe, etc. Voor Vangassen was de taalkundige analogie met het een kilometer stroomafwaarts gelegen Ridive> Rideve>Rihove eveneens van grote betekenis [35].

Over de oorsprong van de *-effe*-toponiemen zijn er onder de specialisten twee strekkingen gangbaar. De eerste (Vangassen, Devleeschouwer) gaat in de richting om in *-effe* een Romaans evolutie van het Germaanse **–ahhja* [36] te zien, dat in het Middelnederlands tot 'ooi, ouwe' (= weide langs een rivier) evolueerde. *Neonifio* zou dus zoveel als 'nieuwe weide' betekenen [37]. De tweede hypothese (Gysseling) laat *–effe* in eerste instantie eveneens teruggaan op een Germaanse vorm, meer bepaald **–ahwja*, maar beschouwt die niet als een oorspronkelijke vorm, wel als een germaniseringsproduct van het Oudbelgische suffix **–awion* (= nederzetting aan het water) [38]. In de vroege Middeleeuwen evolueerde **–ahwja* op zijn beurt in Romaanse context tot *–ifio*, voor wat Ninove betreft. Zo zou *Neonifio* in wezen ontstaan zijn uit de Oudbelgische

[33] Met bijzondere en hartelijke dank aan dr. Luc Van Durme, die met grote welwillendheid ons al zijn kennis over de Ninoofse toponymie heeft aangebracht en de tekst kritisch heeft nagelezen en becommentarieerd.

[34] VANGASSEN, Twee plaatsnamen te Ninove, p. 205-215 geeft in 1945 voor het eerst een overzicht van de attestaties en een wetenschappelijke verklaring. Of de -n- als een buigings-n tot nin- moet gerekend worden, is controversieel. Vangassen wijst dit af, maar weet geen raad met de -n- in n-ifio (Ibidem, p. 210 en 213). Dr. Luc Van Durme ziet er wel een buigings-n in (persoonlijke mededeling).

[35] Ibidem, p. 211-212.

[36] Vormen met een * zijn geconstrueerde (hypothetische) taalvormen.

[37] VANGASSEN, Twee plaatsnamen, p. 212-213 stond deze verklaring voor. Hij voert het Germaanse basiswoord terug tot –ahjwo (zoals bij Gysseling), maar met dezelfde betekenis als *–ahhja. Voor de –ahhja-verklaring, zie J. DEVLEESCHOUWER, Het ontstaan der Nederlands-Franse taalgrens (I), in: Naamkunde, 13, 1981, p. 190-194.

[38] Over het Oudbelgisch als taal en de taaltoestanden in onze gewesten vóór de Romeinse bezetting, zie de bijdrage van L. VAN DURME, De Taal van de Oude Belgen, in: D. LAMARCQ en M. ROGGE (red.), De taalgrens, Leuven, 1996, p. 21-48.

nederzettingsnaam **neun-awion* (= nederzetting bij de nieuwe waterloop) [39]. De Romaanse evolutie in het voor de rest toponymisch Germaanse Ninove zou aan de invloed van de Franse abdij van Saint-Amand kunnen toegeschreven worden, die in haar oorkonden de oudste vorm *Neonifio* heeft overgeleverd. Gysseling stelt zelfs dat de regio Geraardsbergen-Ninove in de vroege Middeleeuwen deels Romaanssprekend zou geweest zijn, zodat *Neonifio* op die manier als een authentieke Romaanse evolutie mag beschouwd worden [40]. Persoonlijk wijzen we nog op de vroege invloed van grote Waalse religieuze instellingen in onze streek (Nijvel, Sint-Woutride van Bergen, Lobbes) en op de oude banden tussen de Henegouwse adel en de Denderstreek [41].

Gysseling ging niet in op de analogie met het nabijliggende *Ridive* (oudste attestatie in 1167). Ook dit lijkt op het eerste zicht een *–effe*-toponiem te zijn. In *Ridive* zou het Germaanse **hreuda-* (= riet) en het al genoemde **–ahjwa* (waterland) aanwezig zijn, dat net zoals in de taalevolutie van het woord Ninove, in Romaanse context evolueerde tot *-effe*. In de hypothese van Gysseling met betrekking tot de naam Ninove voortredenerend, zou men dit Germaanse **hreuda-ahwja* (riet-waterland) kunnen terugvoeren op een onderliggende Oudbelgische nederzettingsnaam op **-awion*, mogelijk met een soortgelijke betekenis.

Indien de hypothese van Gysseling de juiste zou zijn [42], stellen zich enkele interessante vragen. Gelet op de dichotomie 'Oude Dender/(Nieuwe) Dender' en gelet op het gegeven dat de 'Oude Dender' de oude grens was tussen de parochies van Ninove en Meerbeke, stelt zich de vraag of 'neunawion' iets te maken heeft met een historische verandering in de Denderloop. De oude Nederwijk lag immers aan de nieuwe arm van de Dender. De parochiegrens Ninove-Meerbeke kan ten vroegste uit de achtste eeuw stammen, maar kan teruggaan op oudere tradities van grenzen en afbakeningen. Alleszins werd in de Karolingische Tijd de Oude Dender nog als de

[39] M. GYSSELING, Prehistorische waternamen, in: Handelingen Kon. Com. voor Toponymie en Dialectologie, 56, 1982, p.35-58 en 57, 1983, p. 164-187, inzonderheid p. 169 en 182-183. *Neunawia* is de waternaam, *Neunawion* de daarvan afgeleide nederzettingsnaam. Zie ook, L. VAN DURME, Galloromaniae neerlandicae submersae fragmenta, Gent, 1996, p. 237 (naar aanleiding van het toponiem Marijve te Ronse); IDEM, Dr. Hendrik Vangassen als taalkundige, in: Het Land van Aalst, 52, 2000, p. 29-30.

[40] Zie daarover L. VAN DURME, Van taalgrenszone tot taalgrens, in: LAMARCQ en ROGGE, De Taalgrens, p. 173-186.

[41] D. VAN DE PERRE en R. VAN HAUWE, De geschiedenis van Denderwindeke II, in: Het Land van Aalst, 44, 1992, p. 9-12.

[42] VANGASSEN, Plaatsnamen te Ninove. Bewoning en Verkeer, p. 156-158, wees de hypothese Gysseling, die toen slechts in primaire vorm geformuleerd was, als historisch onwaarschijnlijk af. Volgens Vangassen bestonden de latere Denderarmen ook reeds in prehistorische tijd en slaat Oude en Nieuwe Dender slechts op het bevaarbaar maken van één van die armen in de Moderne Tijd. De problematiek van de parochiegrens Meerbeke-Ninove raakte hij evenwel niet aan.

natuurlijke grens en de belangrijkste Denderarm ervaren. Dat Rideve met 'rietwater' zou te maken hebben, wordt volkomen door de plaatselijke omstandigheden bevestigd. Rideve lag immers aan de rand van het moerasgebied gevormd door het bos van Okegem. Indien de namen Ninove en Rideve prehistorisch zijn, betekent dit dat de Dendervallei tussen Okegem en Ninove toen al bewoond was en dat er een continuïteit van bewoning is geweest. Archeologische vondsten bevestigen die mogelijkheid [43]. Dit betekent dat het Denderalluvium van de Nederwijk tot Rideve aan de rand van de Ninovekouter de meest gunstige vestigingsplek in de prehistorische en de vroegmiddeleeuwse tijd was.

Het toponiem *Maallaard* wordt voor het eerst in teksten van de 15de eeuw geattesteerd [44]. Eerst legt Vangassen het uit als de plaats waar Frankische rechtspraak gehouden werd [45]. Maar dit is duidelijk een functionele en geen etymologische verklaring. Nadien twijfelt hij en kan hij louter op etymologische gronden geen passende verklaring vinden. Het suffix *-aard* heeft volgens Luc Van Durme te maken met de kronkelingen die een rivier maakt. Aarden liggen aan de hoge of droge kant, dus aan de buitenzijde van de meander, in tegenstelling tot hammen, die aan de nattere binnenzijde liggen [46]. Voor de Maallaard gaat deze *-aard*-karakteristiek zeker op. Wat de betekenis van het eerste lid van het toponiem betreft, moet gelet op de oudste attestaties in de richting van 'maluwe, malve' (= plantnaam) gedacht worden [47].

5. Waarom is de oude Nederwijksite reeds tijdens de Middeleeuwen volledig verdwenen?

Hier raken we een raadsel van de vroegste bewoningsgeschiedenis in de Denderstreek aan. Wij verwijzen naar het analoge geval van Pollare, waar de oudste bewoningskern met de eerste parochiekerk in de zestiende eeuw reeds volledig uit het landschap van de

[43] VANGASSEN, Geschiedenis van Ninove, I, p. 45-56. Er zijn vondsten gedaan uit de Steentijd, de Romeinse en de Frankische Tijd. Vangassen heeft het onder meer over een 'Belgo-Romeinse vicus' in de Nederwijk (p. 46) en formuleert de hypothese dat de naam Ninove vanuit die tijd is overgeleverd (p. 49): "De sporen die de Belgo-Romeinen nalieten in de taal beperkte zich tot enkele plaatsnamen. De naam van het dorp zelf, dat in de Middeleeuwen Nieneve heette, namen onze voorouders misschien over van de Belgo-Romeinen." Deze visie, die dicht bij Gysseling staat, ontwikkelt hij in zijn latere bijdragen over het toponiem Ninove niet meer.

[44] VANGASSEN, Plaatsnamen te Ninove. Grasland, in: Het Land van Aalst, 9. 1957, p. 100. De oudste attestatie is 'maluaert' (einde 15de eeuw).

[45] VANGASSEN, Geschiedenis van Ninove, I, p. 55.

[46] L. VAN DURME, 'Aard' en 'donk': naar aanleiding van W.van Osta's 'Toponymie van Brasschaat', in: Naamkunde, 28, 1996, p. 85-105.

[47] VANGASSEN, Plaatsnamen te Ninove, Grasland, p. 100 vindt de verklaring maluwe (=klaasjeskruid) onwaarschijnlijk.

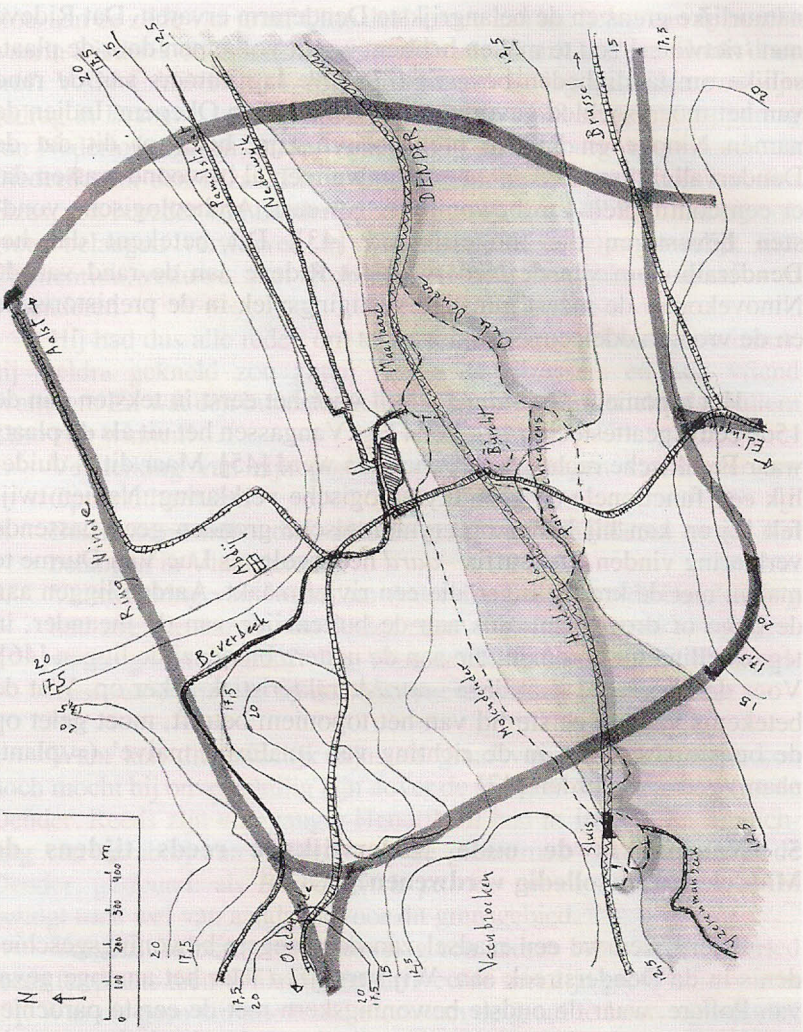

Ill. 4 Reliëfkaart van de Dendervallei te Ninove met aanduiding van de verschillende Denderlopen en de oude parochiegrens van Ninove en Meerbeke. Het grijze gebied is de alluviale vlakte onder de 12,5 m-hoogtelijn (eigen tekening).

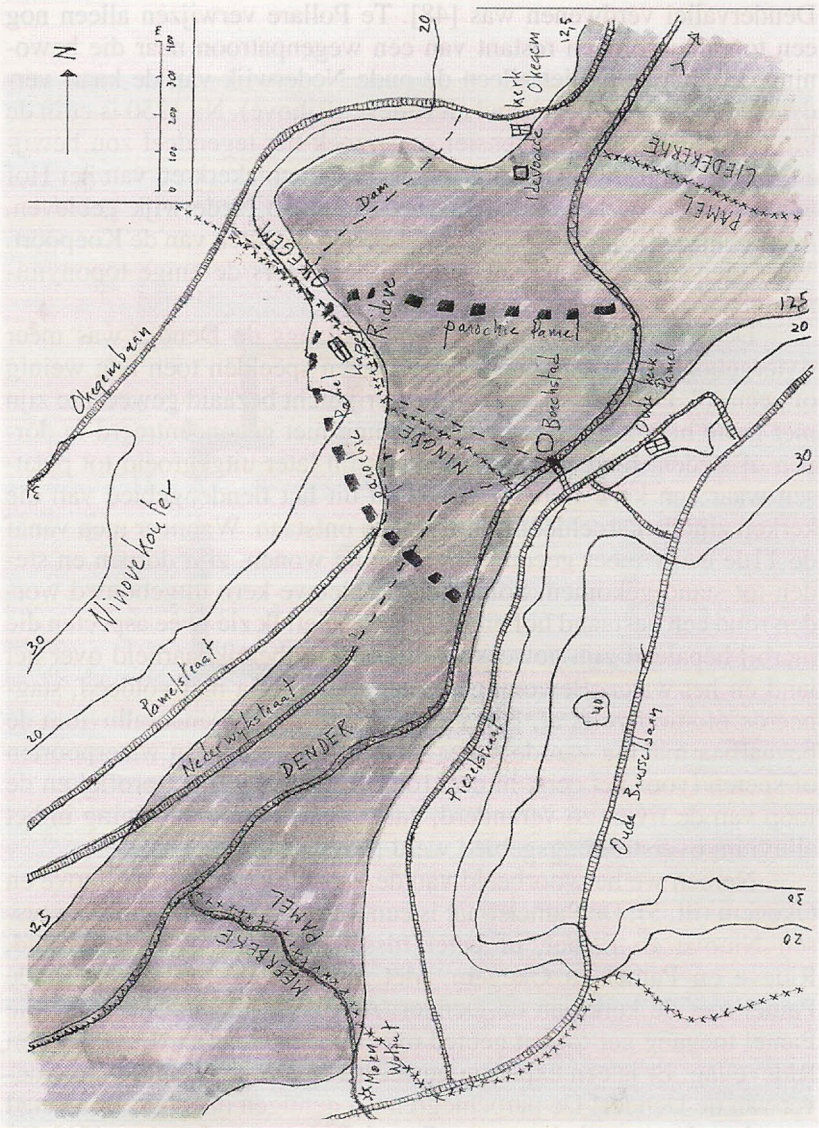

Ill. 5 Reliëfkaart met aanduiding van de oude wegeninfrastructuur, de oude grenzen en de bewoning in de Dendervallei tussen Ninove en Okegem/Pamel. Het grijze gebied is de alluviale vlakte onder de 12,5 m-hoogtelijn (eigen tekening).

Dendervallei verdwenen was [48]. Te Pollare verwijzen alleen nog een toponiem en een restant van een wegenpatroon naar die bewoning. In Ninove is niet alleen de oude Nederwijk van de kaart verdwenen, maar ook Borchstad en Rideve (Rihove). Na 1250 is er in de bronnen, tenzij nieuw intensief onderzoek het tegendeel zou bewijzen, geen spoor meer te vinden van de parochiekerk en van het Hof te Nederwijk [49]. Uiteraard is het toponiem Nederwijk gebleven, maar het is verruimd tot het ganse gebied ten oosten van de Koepoort. Misschien zijn Kloosterkeits en Duifhuismeers de enige toponymische verwijzingen naar de oude site.

De vroegmiddeleeuwse bewoning langs de Dender was meer riviergebonden dan de latere. Landwegen speelden toen nog weinig of geen rol. De Denderoevers lijken vrij dicht bezaaid geweest te zijn met grote hoven. De bewoning was nog niet geconcentreerd in dorpen of steden. Enkele van die hoven zijn later uitgegroeid tot plaatsen waar een kerk werd gebouwd en uit het tiendengebied van die kerken zijn de parochieomschrijvingen ontstaan. Wanneer men vanaf de 11de eeuw meer geconcentreerd ging wonen, zijn dorpen en steden tot stand gekomen. Soms kon de nieuwe kern uitgebouwd worden rond een bestaand hof en kerk, soms niet. Ik zie twee aspecten die hierbij bepalend zijn geweest: veiligheid en bereikbaarheid over het land én het water. Bewoning die aan die criteria niet voldeed, stagneerde of stierf zelfs af. Bijna zeker heeft in het Denderalluvium de bevaarbaarmaking van de rivier door het bouwen van waterpoorten of speien (voor het eerst in de 11de à 12de eeuw?) het profiel en de loop van de rivier zo veranderd, dat bepaalde oude bewoning in het alluvium overstromingsgebied werd [50].

Nemen we het voorbeeld van de Dendervallei tussen Ninove en Okegem **(ill. 5)**. De Pamelstraat is een zeer oude verbindingsweg tussen Ninove en Pamel, of beter tussen de Nederwijk, Borchstad, Rideve en Pamel en Okegem. Met Pamel bedoelen wij het oude Pamel met de kerk aan de Dender. Aan de kerk was een burg, die Pamel toegang gaf tot het gebied over de Dender, waar Borchstad en Rideve lag. Er is een expansie geweest vanuit Pamel op de linkeroever van de Dender! De parochiegrenzen getuigen daarvan. Borchstad was eigendom van de heren van Pamel. Rideve was hun leen [51]. De kapelanie van het hof, gesticht in 1251, wordt uitdrukkelijk in de

[48] M. COCK en D. VAN DE PERRE, Over molens in Pollare en laten in Outer, in: Het Land van Aalst, 54, 2002, p. 92-94.

[49] Mogelijk moeten we in een oorkonde uit 1282 toch een verwijzing zich naar het curtis de Nederwic: in cultura dictae ecclesiae versus Nederwic, semite in modum curtis per medium ducta (J.J. DE SMET, Recueil des chroniques de Flandre, II, Brussel, 1841, p. 946).

[50] D. VAN DE PERRE, De Dender en haar overstromingen bekeken vanuit historisch oogpunt, in: Het Land van Aalst, 55, 2003, p. 157-163.

[51] VERBESSELT, Het parochiewezen, p. 234-235 en 274-276

parochie Pamel gesitueerd [52]. Hierbij willen wij een aspect uit de vroege geschiedenis van Ninove beklemtonen, dat door Vangassen niet is aangeraakt. In de 12de eeuw waren de heren van Pamel (Ledeberg) leenmannen van de heren van Ninove. In conflicten over de parochiekerk van Pamel trad de graaf van Vlaanderen zelfs als scheidsrechter op. Hoe deze afhankelijkheid verklaren? J. Verbesselt weet er geen raad mee [53]! Volgens G. Van Herreweghe was Borchstad mogelijk de plaats waar de heren van Pamel hun eerste versterking gebouwd hebben, voor ze zich op Ledeberg vestigden [54]. Op een of andere manier hebben de heren van Ninove in de 11de eeuw de ganse Dendervallei op de linkeroever tussen Ninove en Okegem onder hun controle gebracht. Hebben zij daarbij Borchstad geneutraliseerd en zo de heren van Pamel tot hun vazal gemaakt? Vanuit dezelfde militaire strategie is het te begrijpen dat de heren van Ninove ook het aanpalende Okegem in bezit namen [55]. Dit wijst erop dat in de 11de eeuw het Denderalluvium tussen Ninove en Okegem nog een betekenis had, dat het in latere tijden verloor.

Een ander voorbeeld is de waterhuishouding te Ninove **(ill. 4)**. De Dender had er in de Middeleeuwen drie of vier armen. De hoofdarm was de bevaarbare loop, die plus minus overeenkomt met de huidige loop en die het dichtst bij het marktcentrum van de stad lag. Verder was er de Oude Dender die de Brabantpoort (aan het Dr. Hemerijckxplein) aandeed. Deze had ook een arm, Hellegracht geheten, die direct achter de burcht liep aan de Paternostergang in de Burchtdam. Die arm van de Oude Dender vormde de parochiegrens met Meerbeke. En dan is er nog de Molendender. Die begon aan de spei van Pollare en liep dan ter hoogte van de huidige Centrumlaan doorheen de stad. Aan de kruising met de Burchtstraat waren er twee watermolens. Achter het hospitaal (huidig OCMW-gebouw) mondde de Molendender opnieuw in de Dender uit. Wie op de reliëfkaart de ligging van de sluis goed bekijkt, kan vaststellen dat de bedding van de Molendender circa 2 m hoger ligt dan het Denderalluvium. Zo rijst de vraag of de Molendender een natuurlijke loop is dan wel een kunstmatig kanaal, ontstaan bij de bevaarbaar maken van de Dender. Immers pas door het ophouden van het water aan de spei te Pollare kon het water hoger geloosd worden en zo in de Molendender vloeien. Ook de loop van de Dender stroomopwaarts de sluis van Polllare lijkt kunstmatig te zijn. Ook hier gaat het vermoedelijk om een ingedamde, verhoogde loop. De huidige Ijzerenmanbeek (of Rijt) loopt

[52] DE SMET, Recueil des chroniques de Flandre, p. 910-911 : in curia apud Rideve infra parochia de Pamella.
[53] VERBESSELT, Het parochiewezen, p. 294-295.
[54] Ibidem, p. 274-275.
[55] Vermeld in het Ninoofse Liber miraculorum: BIJSTERVELD en VAN DE PERRE, Het Mirakelboek, p. 76-77

immers in het diepste van de vallei [56]. Aan deze beek lag de eerste parochiekerk van Pollare. Te Pollare verdween de oude kerk met het hof en de watermolen. Kwam die site door de eerste kanalisatie van de Dender te laag te liggen [57]? Ook te Ninove verdwenen de oude kerk, het Hof te Nederwijk en de aanpalende watermolens. Konden de Ninoofse heren hun oude watermolens bij het Hof te Nederwijk aan de abdij schenken omdat zij nieuwe stadsmolens konden installeren op de Molendender? Dat de Oude Dender een onbelangrijke verzande stadsgracht werd, is eveneens het gevolg van het bevaarbaar maken van de nieuwe hoofdarm van de Dender, waarnaar het meeste water werd afgeleid. Ninove had immers voor zijn handelsontwikkeling een bevaarbare waterloop nodig die dicht bij het marktcentrum lag. Met andere woorden het hydrografisch profiel van Ninove en van bepaalde delen van de Dendervallei heeft belangrijke wijzigingen ondergaan, die wij in de 11de en begin 12de eeuw situeren. Die veranderingen kunnen de oorzaak geweest zijn waarom de site van de oude Nederwijk zo snel ontmanteld is.

Het geval Ninove is niet uniek. We verwezen reeds naar Pollare. Geraardsbergen en Antwerpen kenden een analoge ontwikkeling. De stadskern van Geraardsbergen heeft zich niet ontwikkeld nabij de moederkerk, de parochiekerk van Hunnegem [58]. Antwerpen is niet gegroeid rond de eerste parochiekerk, de Sint-Michielskerk, waar in 1124 de Sint-Michielsabdij gevestigd werd. De stad heeft zich meer stroomafwaarts rond de burcht en de Onze-Lieve-Vrouwekerk ontplooid [59]. Uniek aan het Ninoofse geval is wel het gegeven dat de bewoning en bebouwing er zo snel verdwenen zijn. Dit komt uiteraard door de vroege verplaatsing van de Ninoofse abdij. Wat erop wijst dat men toen reeds de gronden in de Nederwijk niet geschikt achtte voor blijvende huisvesting.

D. Van de Perre
Hoogstraat 23
9401 Pollare

[56] Een analoge situatie is vast te stellen aan de sluis te Denderleeuw/Liedekerke. Daar loopt de 'Oude Dender', ook de grens tussen de beide gemeenten, in het diepste punt van de vallei. Ook hier is het water van de Nieuwe Dender opgestuwd en loopt de bedding van de nieuwe loop hoger dan de oude.

[57] COCK en VAN DE PERRE, Over molens te Pollare, p. 92-94.

[58] G. VAN BOCKSTAELE, Het cultureel erfgoed van de Sint-Adriaansabdij van Geraardsbergen, 1096-2002, Geraardsbergen, 2002, p. 16.

[59] Voor Antwerpen zie J. VAN ACKER, Antwerpen van Romeins veer tot wereldhaven, Antwerpen, 1975 en de bijdragen van A. VERHULST en G. ASAERT in: De stad Antwerpen van de Romeinse tijd tot de 17de eeuw, Brussel, 1978.

ONZE–LIEVE-VROUW OF SINT-ANTONIUS-ABT ?

Volkse devotie tegenover oude parochievorming in Zarlardinge (Geraardsbergen)

Marcel COCK

Op verzoek van Z.E.H. R. Van Acker, deken van Geraardsbergen en momenteel tevens beheerder van de parochie Zarlardinge (Geraardsbergen), is er enige tijd geleden een onderzoek gestart naar het patrocinium van de parochie Zarlardinge. Momenteel is daarvoor opnieuw de Onze-Lieve-Vrouw-titel aangenomen, alhoewel de beschermheilige van de parochie zeker tot in 1961, tot bij het begin van het pastoraat van F. Sergeant (1961-1991), Antonius-abt zou geweest zijn [1]. Nochtans schrijft het kerkelijk recht in artikel 1168 van de *Codex iuris canonici* voor dat elke geconsacreerde of gewijde kerk een titel (titulus) moet hebben en dat die titel niet kan veranderen [2].

Hierna volgt een antwoord op de vraag naar dit mogelijke patrocinium.

[1] Het proces-verbaal van de jaarlijkse verkiezingen voor de kerkfabriekraad en het bureau van de kerkmeesters van 2 april 1961 geeft nog Sint-Antonius-abt aan als beschermheilige; volgens het proces-verbaal van 7 april 1963, - het proces-verbaal van 1962 bleef niet bewaard -, heeft de kerk de Onze-Lieve-Vrouw-titulus; dit alles ons welwillend meegedeeld door E. Gommers, secretaris van de kerkfabriek, mei 2004.
De vraag rond de patroonheilige van de parochiekerk stelde zich voor het eerst acuut een drietal jaar geleden, toen pastoor H. Stautemas (1991-2001) reageerde op een schrijven van het Ministerie van Financiën, gericht aan de kerkfabriek van 'Onze-Lieve-Vrouw en Sint-Antonius', en de bevoegde ambtenaar een correct gebruik van de titulus/patroon van de kerk vroeg; ons medegedeeld door T. Denutte en E. Gommers, respectievelijk voorzitter en secretaris van de kerkfabriek, mei 2004.

[2] 'Unaquaeque ecclesia consecrata vel benedicta suum habet titulum; qui, peracta ecclesiae dedicatione, mutari nequit'. Wij citeren naar de Latijnse 'codex'-uitgave van de 'Codex iuris canonici Pii X Pontificis Maximi iussu digestus Benedicti Papae XV auctoritate promulgatus, 1951, p. 317. Met een titel bedoelt het voorschrift de toewijding van de kerk aan bv. de H. Drievuldigheid, het H. Kruis, het H. Hart, Onze-Lieve-Vrouw (een titulus of een patrocinium/kerkpatroon in ruimere zin) of aan bv. de heiligen (een patrocinium/kerkpatroon in eigenlijke zin).
Over het onderscheid tussen de 'titulus' en de heiligen in de toewijzing van een patrocinium/ kerkpatroon aan een kerk, zie o.m. E. DE MOREAU, Histoire de l'église en Belgique. Tome premier. La formation de la Belgique chrétienne des origines au milieu du Xe siècle, Brussel, 1945, p. 299 e.v. Voor het onderscheid tussen titulus/patrocinium in ruimere zin enerzijds en patrocinium in eigenlijke zin anderzijds, zie W. NOLET - P.C. BOEREN, Kerkelijke instellingen in de Middeleeuwen, Amsterdam, 1951, p. 262-263.

1. De Onze-Lieve-Vrouwkerk. Een oude parochiestichting

Toponymisten zijn het erover eens dat de benaming 'Zarlardinge', uit het Germaanse 'Saruwaldingas', op zijn minst tot de Germaanse invallen teruggaat [3]. De oude plaatsnaam wordt verder bevestigd door een eigendomslijst van de Sint-Pietersabdij te Lobbes, die reeds in 889 een landbouwbezit in Zarlardinge onder de abdijgoederen vernoemt [4]. Mogelijk is die eigendom in een oudste stadium een van de dertig 'mansi' of landbouwbedrijven uit de grote 'villa' of het landbouwdomein van de abdij in de Duitsenbroek [5]. De eigendom is het nu nog steeds bestaande hof te Nieuwenhove [6].

Uit dit alles mag op zijn minst de vroegmiddeleeuwse oorsprong van een agrarisch-economische entiteit worden afgeleid, die al in de Karolingische periode van Lobbes enige politieke en religieuze organisatie op het grondgebied van Zarlardinge moet hebben ontwikkeld.

Trouwens, binnen de ontwikkeling van het dorp nemen de religieuze en zelfs politieke belangen van de abdij van Lobbes naderhand nog toe: in 1142 schenkt Nikolaas I, de bisschop van Kamerijk, de ver-

[3] Een overzicht van de publicaties en de problematiek rond deze plaatsnaam bij S. DE LANGE, Zarlardinge, in: Het Land van Aalst, 21, 1969, p. 18-22.

[4] De eigendomslijst van deze benedictijnenabdij werd samengesteld in een korte versie rond 889 en vernoemt 'Saroldingas...in pago bracbantinse – Zarlardinge...in de Brabantgouw'; een langere lijst van ca. 1000/1038 geeft 'in pago bragbatensi' de eigendom 'Soraldengies' aan; zie hiervoor J.-P. DEVROEY, Le polyptyque et les listes de biens de l'abbaye Saint-Pierre de Lobbes (IXe-XIe siècles), Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, Brussel, 1986, pp. 36 en 50.
Vóór deze kritische studie over de beschrijving van het abdijpatrimonium van Lobbes werd er algemeen aanvaard dat het polyptycon ca. 869/869 werd samengesteld. Voor het eigenlijke polyptycon kan deze datering gehandhaafd blijven; voor de kortere en ook nog een langere eigendomslijst, waarin Zarlardinge wordt vernoemd, moeten volgens J.-P. Devroey echter respectievelijk 889 en 1000/1038 als datum van samenstelling aangenomen worden.
Door deze nieuwe preciezere datering moet ook de oudste vermelding van Zarlardinge, die tot nog toe op het jaar 869 werd aanvaard (o.m. F. DE POTTER–J. BROECKAERT, Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen. Vijfde reeks. Arrondissement Aalst. Zesde deel. Sarlardinge, p. 3), op ca. 889 gebracht worden.

[5] Ducia of Duitsenbroek, op het huidige grondgebied van de deelgemeente Goeferdinge, (Geraardsbergen) en grenzend aan de deelgemeente Zarlardinge, ligt langs de Molenbeek, die vanuit Zarlardinge door Goeferdinge naar de Dender loopt. Het oude toponiem Ducia/Duitsenbroek heeft zich in de latere gemeentenaam Goeferdinge niet kunnen handhaven. Het middeleeuwse Geraardsbergen daarentegen had een Dutsstraat, de huidige Oudenaardsestraat, een Dutsmolen en een Dutspoort (M. FRANCQ, Toponymie van Geraardsbergen tot 1600. Proefschrift, Gent, 1979, p. 17-21).
De abdij van Lobbes bezit in 868/869 een eigen landbouwwinning van 30 bunder landbouwgrond en dertig boerderijen, die ze zelf niet uitbaat in haar 'villa' of domein 'Ducia'(J.-P. DEVROEY, Le polyptyque, p. 14-15). Het is niet duidelijk of de vermelding van 'Saroldingas'/Zarlardinge in de kortere eigendomslijst van de abdij in 889 al een zelfstandig domein is dan wel een afhankelijkheid van de 'villa' of het domein van 'Ducia'. Hoe dan ook, een aanvullende lijst uit de 12de eeuw (?) bij de langere eigendomslijst van ca. 1000/1038 vermeldt onder de 'villae', die de abdij na de verdeling van haar goederen bij haar toewijzing aan de prins-bisschoppen van Luik behield, de 'villa' Ducia niet meer, maar wel 'Soraldenges'/Zarlardinge als 'villa' ('Omnes villae capitales cum appenditiis earum... Sunt autem nomina earum (villarum) quas retinuit (Ecclesia Lobbiensis) post divisionem ab episcopis leodiensis factam...Soraldenges').

[6] Over het hof, zie ook F. DE CHOU, Twaalf historische hoeven uit Geraardsbergen. Toeristische kalender 1986. September, VVV. Geraardsbergen, 1976.

mogensrechten en de geestelijke rechten op de kerk van Zarlardinge aan abt Lambert en in 1255 zou de abdij zelfs de heerlijke rechten in het dorp bezitten [7]. In 1283 is de parochie samen met de naburige parochie Parike voor één pastoor zo uitgebreid geworden, dat bisschop Ingelram van Kamerijk Parike van Zarlardinge moet afsplitsen [8]. De middeleeuwse kerk wordt verder ook nog in andere vroege vermeldingen aangegeven in een oorkonde van 1326 uit de abdij van Beaupré in Grimminge en in de 14de-eeuwse taxatielijsten van het bisdom Kamerijk [9]. Nergens evenwel wordt er in deze bronnen precies vermeld aan wie de kerk is toegewijd.

Nu houden kerkhistorici voor dat de toewijzing van een kerk aan Onze-Lieve-Vrouw, - behalve vanzelfsprekend in het geval van moderne kerkstichtingen, die soms ook nog de Moeder Gods als beschermheilige krijgen, - meestal tot Karolingische tijd in de 8ste en 9de eeuw en zelfs nog vroeger kan teruggaan [10].

[7] Volgens de schenkingsakte, bewaard in een vroeg 16de-eeuws afschrift, krijgt de abdij de rechten in Zarlardinge als tegemoetkoming voor haar precaire financiële toestand op raad en aanvraag van de toenmalige niet nader genoemde bezitter van de rechten: 'ecclesiam...in laobiensi vico...tam tirannide vicinorum principum quam negligentia abbatum quorundam, qui eidem ecclesie preesse debuerunt, nimis vacillantem videntes,...nos quidem et consilio et petitione personarum maxime acquiescentes, ecclesiam de Saraldenges pro amore Dei prefate laobiensi ecclesie benigne tradidimus;'. R(ijks)A(rchief) Mons, Cartularia, 33, f° 302r. Gerboud I, abt van de Sint-Adriaansabdij te Geraardsbergen, is een van de getuigen bij deze schenking.
De schenking zonder datum wordt vermeldt door J. VOS, Lobbes, son abbaye et son chapitre ou histoire complète du monastère de Saint-Pierre à Lobbes et du chapitre de Saint-Ursmer à Lobbes et à Binche. Tome II, Leuven, 1865, p. 193; G. BERINGS, Een onderzoek van de patrocinia van de parochiekerken in het Scheldebekken vanaf het vroegste Christendom tot 1559. Proefschrift, Gent, 1979, p. 155 geeft wel de schenking met datum aan.
Het bezit van de heerlijke rechten wordt aangehaald in F. DE POTTER-J. BROECKAERT, Sarlardinge, p. 4.

[8] R.A. Mons, Cartularia, 33, f° 302v-303v: 'quod ecclesia seu parochia de sareldinghen adeo gravis esset et diffusa quod absque animarum periculis que propter ipsius diffusionem et gravitatem ibidem, ut dicebatur, multipliciter acciderant, sub unius rectoris regimine commode non poterat et absque animarum periculo gubernari'. De akte draagt als datum donderdag 23 december 1283 ('feria quinta post festum beati Thome apostoli').

[9] Op 25 januari 1326 (n.s.) koopt Jan van Grimeghem van Gillis Taude (Tande) een erfelijke rente van 7 schellingen parisis per jaar op de hofstede van Jan Sprong, die 'achter de kerke te Zareldingen' ligt (R.A. Ronse, Abdij van Beaupré, 1, 182v).
De taxatielijsten vermelden voor Zarlardinge in het dekenaat Geraardsbergen wel de verschuldigde taxatie van 15 pond aan het bisdom en de Sint-Pietersabdij van Lobbes als collator, maar niet de patroonheilige of titulus van de kerk; zie daarvoor de lijst van 'parochiae dioecesis cameracensis secundum antiquam taxam' bij A. LE GLAY, Cameracum christianum ou l'histoire ecclésiastique du diocèse de Cambrai, Rijsel, 1849, p. 503-504; verder ook de kritische uitgave van de lijsten bij E. REUSENS, Pouillé de l'ancien diocèse de Cambrai, in: Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique. Deuxième série. Tome douzième, Leuven, 1900, pp. 108 en 261 en A. LONGNON, Pouillés de la province de Reims (Receuil des historiens de la France). Pouillés. Tome VI. Première partie, Parijs, 1907, p. 337.
Ter verduidelijking, Zarlardinge maakte tot 1563 deel uit van het bisdom Kamerijk en tot 1802/1803 van het aartsbisdom Mechelen; vanaf 1803 behoort de parochie tot het bisdom Gent.

[10] Een rangorde volgens ouderdom van de patrocinia vindt men o.m. bij E. DE MOREAU, Histoire de l'église en Belgique, p. 299-330; bij J. VERBESSELT, Het parochiewezen in Brabant tot het Einde van de 13e eeuw. Boek I. De wording der parochiën, Zoutleeuw, 1950, p. 128 e.v. en bij W. NOLET – P.C. BOEREN, Kerkelijke instellingen, p. 133-134.

Voorstelling van Onze-Lieve-Vrouw met Jezuskind. Beslag uit 1780 in verguld zilver door de Geraardsbergse edelsmid Charles Speelman op het voorplat van een Plantijnmissaal uit 1783 (Zarlardinge, Onze-Lieve-Vrouwkerk, eigen foto).

Voorstelling van Sint-Antonius-abt met zijn varkentje. Beslag uit 1780 in verguld zilver eveneens door Charles Speelman op de rugzijde van hetzelfde missaal (Zarlardinge, Onze-Lieve-Vrouwkerk, eigen foto).

Voor zover momenteel bekend, is de oudste vermelding van de beschermheilige voor Zarlardinge opgetekend door deken Christoffel Spitaels: wanneer hij rond 1 oktober 1574 de parochie bezoekt, noteert hij dat de kerk toegewijd is aan Onze-Lieve-Vrouw [11].

Zo mag het dus duidelijk zijn dat de combinatie van het vroeg-middeleeuwse Zarlardinge en de Karolingische eigendommen van de Sint-Pietersabdij van Lobbes in het dorp de vermelding van Onze-Lieve-Vrouw als de oudst vermelde titulus-beschermheilige van de kerk aldaar wettigt en Zarlardinge tot een van oude parochies in de dekenij Geraardsbergen maakt [12].

2. De Sint-Antoniuskerk. Een creatie van volkse devotie

Toch is er met de beschermheilige van de kerk in Zarlardinge meer aan de hand. Deken Christoffel Spitaels noteert in 1574 voor zijn visitatieverslag van de parochie ook al dat de kerk een meer dan gewone verering voor Sint-Antonius-abt kent, alhoewel ze toegewijd is aan de Moeder Gods [13]. In het tweede decennium van de 17de eeuw voltrekt zich dan de wijziging in het patrocinium van de parochie. Daar waar deken Petrus Van Der Schueren bij zijn eerste visitatieverslag in 1614 nog steeds Onze-Lieve-Vrouw als beschermheilige aangeeft, vernoemt hij vanaf 1616 onomwonden Sint-Antonius als kerkpatroon. Ook zijn opvolgers in de 17de en 18de eeuw noteren altijd deze nieuwe patroon, zodat de oude patroontitel van Onze-Lieve-Vrouw gedurende twee eeuwen omzeggens volledig uit de parochiegeschiedenis verdwijnt [14]. De kerk heet dan gemeenlijk nog *ecclesia Sancti Anthonij abbatis, - de kerk van Sint-Anthonius-*

[11] Christoffel Spitaels is in 1574/1575 pastoor van Nederbrakel en deken van de dekenij Geraardsbergen. Hij noteert in zijn visitatieverslag: 'Saerlinghe. domina tutelaria sancta Maria' (R.A. Gent, Bisdom Gent, M 8).
Het Maria-patrocinium van Zarlardinge verder ook bij J. DE BROUWER, Bijdrage tot de geschiedenis van de kerkelijke instellingen en het godsdienstig leven in het Land van Aalst tussen 1621 en 1796. Deel II, p. 392. Dit patrocinium binnen de samenhang met andere Mariakerken in het Scheldebekken (ongeveer een 80-tal) verder ook bij G. BERINGS, Een onderzoek van de patrocinia van de parochiekerken in het Scheldebekken, p. 145 e.v.

[12] Een dergelijke vroege oorsprong van de parochie, die zelfs kan teruggaan tot de 8ste of de 7de eeuw, ook bij G. BERINGS, Een onderzoek van de patrocinia, p. 155.

[13] R.A. Gent, Bisdom Gent, M 8 :'et frequens est hic sancto Anthonio cultus'. Ook in de daarop volgende jaren van 1592 tot 1597 herhaalt de deken deze verering, gewoonlijk in de zinswending: 'Saerlinga. Sanctus Antonius hic magna populi devotione colitur, licet beata Maria sit tutelaris – Zarlardinge. De heilige Antonius wordt hier met grote godsvrucht van het volk vereerd, alhoewel de heilige Maria de beschermheilige is' (1596). Taalkundig gezien kan er achter het benadrukken van de verering van Sint-Antonius in de hoofdzin en de verwijzing naar Onze-Lieve-Vrouw als beschermheilige van de kerk in de toegevende bijzin een beginnende verschuiving van het patrocinium onder invloed van de volkse Sint-Antoniusverering schuilgaan.

[14] Een toch nog misschien betekenisvolle link naar het oude Onze-Lieve-Vrouw-patrocinium is de vaststelling dat het zilverbeslag van 1780 op een missaal in de kerkschat op de voorzijde van het boek een medaillon met Onze-Lieve-Vrouw plaatst en eerst op de achterzijde een medaillon met Sint-Antonius.

abt of ook nog *ecclesia est dedicata in honorem Sancti Antonij abbatis, - de kerk is gewijd ter ere van Sint-Antonius-abt* [15].

Een en ander is hier inderdaad het gevolg van een grote verering voor Sint-Antonius, die te Zarlardinge zeker in het tweede decennium van de 17de eeuw een steeds grotere omvang neemt. De bedevaarders komen er in hun lichamelijke noden voor mens en dier met het 17de-eeuwse eikenhouten beeld van Sint-Antonius en zijn 'zeer oude' relieken in een houten arm de heilige vereren o.m. als patroon tegen de pest. Niet alleen vanuit het dorp, maar ook vanuit de omgeving, zowel uit Vlaanderen als Henegouwen, komen de pelgrims naar zijn feestdag in januari [16]. In 1605 is er zelfs sprake van enig bijgeloof in de devotie, omdat het volk ijzeren nagels offert voor kinderen met zweren en omdat de nagels naderhand ten bate van de kerk verkocht worden [17].

De groeiende devotie en de stijging van de kerkelijke inkomsten uit de offergelden van de bedevaarders moeten tussen 1614 en 1616 tijdens het pastoraat van Pieter Phalesius (24 juni 1611-1620) zo geleid hebben tot de patroonwissel en onder pastoor Hendrik Pevinage (1620-1624) tot uitgebreide verbouwingswerken aan de parochiekerk [18]. Op 23 februari en 4 maart 1624 komen de collega's-pastoors van Deftinge, Overboelare en Schendelbeke, in gezelschap van de supprior van de abdij van Affligem, de kerk van Sint-Antonius bezoeken en ze bewonderen er het wonderbaarlijk mooie werk voor de heilige in de kerk en in het kerkportaal; ze zien er verder schilderijen van de Naam van Jezus, van Petrus en Paulus, een altaar van Sint-Anna, beelden van Sint-

[15] Geciteerd naar de oudste vermelding van de Sint-Antoniuskerk in het verslag van deken Petrus Van Der Schueren uit 1616 (R.A. Gent, Bisdom Gent, M 8) en naar de vermeldingen van deken Jan-Baptist Bertrand in 1762 e.v. (Dekenaal archief Geraardsbergen, 202; het betreft hier voor dit archief een voorlopig nummer, zoals het werd toegekend bij de klassering van het archief in 1986; momenteel wordt er door ons een nieuwe inventaris samengesteld met een aangepaste nummering).

[16] Over Antonius, in Zarlardinge aanroepen als heilige tegen de pest, J. DE BROUWER, Bijdrage tot de geschiedenis 1621 en 1796. Deel IV, pp. 907 en 915. De vermelding van de Henegouwse bedevaarders bij C. VAN GESTEL, Historia sacra et profana archiepiscopatus sive desrciptio archi-dioecesis illius. Tomus secundus, Den Haag, 1725, p. 226 ('Ecclesia inscripta est S. Antonio, qui cultu speciali veneratur et colitur, et plurimum visitatur ab Hanonibus). Ondanks de nabijheid van het Franssprekende Henegouwen, - Zarlardinge grenst aan de Waalse deelgemeenten Deux-Acren (Lessen) en Ghoy (Lessen) - is het dorp toch ook nu nog quasi homogeen Nederlandstalig. Zie hierover S. DE LANGE, Zarlardinge, in: Het Land van Aalst, 21, 1969, p. 18-34.

[17] Dit gebruik bij J. DE BROUWER, Bijdrage tot de geschiedenis van het godsdienstig leven en de kerkelijke instellingen in het Land van Aalst tussen 1550 en 1621 volgens de verslagen van de dekanale bezoeken, Aalst, 1961, p. 73.

[18] Zie voor deze werken ook BIJLAGE 1.
Pastoor Pieter Phalesius werd, volgens zijn eigen notitie op het oudste parochieregister van Zarlardinge, geboren in Brussel en was monnik van de Onze-Lieve-Vrouwabdij van Affligem, waar hij lector was geweest ('Ego petrus phalesius bruxellensis, monasterij Affligemensis religiosus et quondam sacrae theologiae lector sacrae theologiae licentiatus, cepi deservire curae de Zaerlaerdingen Anno 1611 in festo Sancti Johannis Baptistae', R.A. Ronse, Parochieregisters Zarlardinge, 1, titelpagina). Zijn pastoraat eindigde in 1620; hij werd opgevolgd door Hendrik Pevinage, benoemd op 21 maart 1620; Pevinage werd in 1624/1625 pastoor van Nederbrakel, waar hij stierf in 1626. Zie ook J. DE BROUWER, Bijdrage tot de geschiedenis 1621 en 1796. Deel V, p. 144.

Hubertus en Sint-Elooi, en oude, op kosten van de kerkfabriek op te frissen schilderijen van Sint-Barbara en Sint-Catharina, bij het altaar van Onze-Lieve-Vrouw [19].

De penningen van de bedevaarders dragen niet alleen bij tot de uitbouw en het onderhoud van het onroerende kerkbezit, maar ook tot de verrijking van de kerkschat met kunstwerken die tot buiten het dorp bekend zijn [20]. De relieken van de heilige worden naderhand opgeborgen in een zilveren armreliekhouder, die rond 1672 door een nog niet geïdentificeerde Brusselse edelsmid wordt gemaakt voor de toch aanzienlijke som van 500 gulden. Een ander prachtstuk van de Sint-Antoniusverering wordt in 1780 besteld bij de Geraardsbergse edelsmid Charles Speelman; hij versiert een altaarmissaal uit de Antwerpse Plantijndrukkerij (1773) met zilverbeslag [21].

Het blijft gissen naar de oorzaken van deze vroeg 17de-eeuwse hausse in de Sint-Antoniusdevotie te Zarlardinge. De kiem ervan was volgens de deken in zijn verslag van 1574 weliswaar reeds aanwezig in de grote devotie tot de heilige, maar een uitgesproken (pest)nood of politieke conflicten, die een toename in de verering kunnen verantwoorden, zijn er niet in deze eerste decennia van de 17de eeuw [22]. Er kan een verre verklaring liggen in de stimulans van de lekenvroomheid en de devotie door de pastoors als uitvloeisel van de Contrareformatie: de beter theologisch opgeleide dorpsherders, -Pieter Phalesius is een licentiaat in de theologie, - stonden mee in voor de groei van de individuele geloofspractijk [23]. De biografie echter van de betrokken geeste-

[19] R.A. Gent, Bisdom Gent, M 158. De brieven zijn een attest van de uitgevoerde werken ('opus fabule mirifice in honorem Sancti Antonij erectum in ecclesia nomine eiusdem dedicata Saerlingen') voor pastoor Pevinage en zijn ondertekend door Johannes Daelman, pastoor van Deftinge, en Jacob Christiaens, pastoor van Overboelare, op 4 maart 1624 en door Pieter De Smet ('visitans opera prescipta cum R.D. Suppriore Affliginiensi'), pastoor van Schendelbeke, eveneens op 4 maart 1624 na zijn bezoek met de supprior aan de kerk op 23 februari.

[20] Over het aantal pelgrims, zie ook BIJLAGE 1 en verder J. DE BROUWER, Bijdrage tot de geschiedenis 1621 en 1796. Deel IV, p. 907: (dekanale visitatie van 1670) 'annuatim fit magnus concursus populi, - er is jaarlijks een grote volkstoeloop'.

[21] De verwijzing naar de kunstschatten o.m. volgens J. DE BROUWER, Bijdrage tot de geschiedenis. Deel II, p. 663 en G. DUVERGER-C. VANDENBUSSCHE-VAN DEN KERKHOVE, Fotorepertorium van het meubilair van de Belgische bedehuizen. Provincie Oost-Vlaanderen. Kanton Geraardsbergen. Zarlardinge. Kerk O.-L.-Vrouw, p. 44.
Zelfs C. Van Gestel vernoemt de zilveren reliekhouder in de vorm van een arm in zijn 'Historia sacra' van 1725: 'Ecclesia incripta est S. Antonio..., cuius Reliquis haec Parochialis est decorata, quae inclusae sunt insigni et grandi brachio argenteo – de kerk is toegewijd aan Sint-Antonius, met wiens relieken ze is versierd en die in een opvallende en mooie zilveren arm zijn opgeborgen' (p. 226).
De identificatie van het werk van C. Speelman volgens de merktekens op de sluiting van het zilverbeslag ons meegedeeld door L. Cock, waarvoor onze dank.

[22] Een sociale situatieschets volgens de dekanale visitatieverslagen voor deze tijd bij J. DE BROUWER, Bijdrage tot de geschiedenis 1621 en 1796. Deel I, p. 9 e.v.

[23] Zie hierover ook M. THERRY, Lekenvroomheid en godsdienstige mentaliteit, in: M. CLOET-L. COLLIN-R. BOUDENS, Het bisdom Gent (1559-1991). Vier eeuwen geschiedenis, Gent, 1991, p. 195 e.v.

lijken, pastoor Pieter Phalesius, pastoor-bouwer Hendrik Pevinage en deken Petrus van der Schueren, in de tijd van de toegenomen Antoniusdevotie en de patrociniumwissel is echter in de huidige stand van het onderzoek te weinig bekend om aan hun persoonlijke tussenkomst een beslissende rol toe te kennen. Hoe dan ook, de impact van de Antoniusverering in het devotieleven van de late 16de-eeuwse en vroeg 17de-eeuwse bedevaarders mag niet onderschat worden en was zelfs in Zarlardinge zo krachtig dat de verering voor de oorspronkelijke beschermheilige, Onze-Lieve-Vrouw, die in het devotionele leven toch normaliter de overige heiligen vooraf gaat, er moest wijken voor de lokale volksheilige [24]

Zo wordt het derhalve duidelijk dat het religieuze element van volkse devotie en het daarmee samenhangend economische element van de inkomsten van de kerkfabriek uit de offerandes van de bedevaarders Onze-Lieve-Vrouw als oorspronkelijke beschermheilige van Zarlardinge vervangen hebben door de secundaire kerkpatroon Sint-Antonius.

3. Onze-Lieve-Vrouw of Sint-Antonius-abt?

Uit het onderzoek blijkt niettemin dat de kerk van Zarlardinge voor de officiële kerkelijke overheid in het oude aartsbisdom Mechelen minstens tot 1616 een Onze-Lieve-Vrouwkerk is geweest.

Deze oorspronkelijke toewijzing blijft ook voor het Gentse bisdom bestaan, nadat de parochies van de dekenij Geraardsbergen in 1803 in dit nieuw opgerichte bisdom zijn ondergebracht [25]. Wanneer in 1881 voor het eerst de patroonheiligen van de parochies in het jaarboek van het bisdom worden opgenomen, is Zarlardinge

[24] De bijzondere plaats van Onze-Lieve-Vrouw in het devotionele leven in vijftig parochies van het Land van Aalst in de 17de en de 18de eeuw volgens J. DE BROUWER, Bijdrage tot de geschiedenis 1621 en 1796. Deel IV, p. 898 e.v.; deze verering ook in het oude bisdom Gent van de 17de en 18de eeuw bij M. THERRY, Lekenvroomheid, p. 195.

[25] Over een mogelijke opheffing van de naburige parochie Goeferdinge, die bij de inrichting van de parochies in het nieuwe bisdom Gent tegen 1 januari 1803 in de parochie Zarlardinge zou opgaan, schrijft deken Egidius Audenaert: 'Sarlardingen maneat prout jaceat; sed, si supprimatur continuus goefferdinge, tunc convenit ut ei adiciatur - Zarlardinge mag blijven zoals het nu is; als het naburige Goeferdinge wordt opgeheven, dan past het dat het hieraan wordt toegevoegd'.
De deken noteert op de kladversie van zijn visitaties in 1803 ook: 'Annotata visitationum Ecclesiarum parochialium, succursalium ac oratoriorum novi decanatus gerardimontensis erecti ab Illustrissimo ac Reverendissimo Domino Domino Stephano Andrea Francisco a Paulo Fallot de Beaumont...habitarum per me infracriptum Decanum A.F. Audenaert conformiter ad ejus instructiones in suo consilio editae die 23 mensis julii 1803' (Dekenaal archief Geraardsbergen, voorlopige nrs. 203.1 en 203.2). In zijn verslagen geeft de deken echter nergens de beschermheilige van de kerken aan.

een Onze-Lieve-Vrouwparochie en dat is voor het bisdom tot op heden zo gebleven [26]. Ook het Ministerie van Justitie, waaronder de erediensten in ons land ressorteren, kent de Onze-Lieve-Vrouwparochie van Zarlardinge.

De grote devotie voor Sint-Antonius in Zarlardinge heeft echter meegebracht dat de kerk voor de parochianen en bedevaarders sinds 1616 ook een Sint-Antoniuskerk is geworden. De dekens nemen bij hun bezoek aan de parochie, en dit zeker tot 1789, zonder enige opmerking deze patroonheilige over in hun officieel visitatieverslag [27]. Deken Louis D'Hooghe wijdt zelfs op 22 november 1868 nog een Maria-klok, een Antonius-klok en een Aloysiusklok; op de Maria-klok en de Antonius-klok staat telkens: 'Ik behoor toe aan de parochiekerk van Sarlardingen, patroon Sint-Antonius, Abt' [28].

Er is nog meer. De verering van de populaire heilige en zijn aanwijzing tot patroon van de parochie dringen zelfs tijdens de 19de en 20ste eeuw door in de officiële stukken van de kerkfabriek. De notulen en brieven van de kerkmeesters hebben het dan doorgaans over een *Sessio consilii fabricae Ecclesiae Sancti Antonii de Sarlardinge, - zitting van de kerkfabriekraad van de kerk van Sint-Antonius van Sarlardinge* (1871) of over *Bisdom Gent. Gemeente Sarlardinge. Parochie H. Antonius* (1928) of ook nog over *Het kerkbestuur van Sint-Antoniuskerk te Zarlardinge* (1950), zelfs in brieven aan de kerkelijke of politieke overheid [29].

De hardnekkige dualiteit van Onze-Lieve-Vrouw tegenover Sint-Antonius-abt sluipt zo ook binnen in officiële publicaties van de vroegere ministeriële unitaire departementen; in 1975 beschrijft het *Fotorepertorium van het meubilair van de Belgische bedehuizen* van het Ministerie van Nederlandse Cultuur de '**Kerk O.-L.-Vrouw**' van Zarlardinge; de *Inventaris van het cultuurbezit in België* uit 1978 van hetzelfde Ministerie heeft het daarentegen over de '**Parochiekerk H. Antonius**' en de inventaris van het modern kerkarchief in het Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën, Rijksarchief

[26] De jaarboeken van het bisdom Gent in het archief van het bisdom bevatten vanaf 1882 een gedrukte verwijzing naar de patroonheilige van de parochies in het bisdom. In het jaarboek van 1881 werd bij de gedrukte lijst van de parochies de patroonheilige in handschrift bijgevoegd, blijkbaar als voorbereiding voor de nieuw te drukken jaargang van 1882.

[27] De visitatieverslagen vooral in het Dekenaal archief Geraardsbergen, voorlopige nrs. 200, 201 en 202.

[28] R.A. Ronse, Modern kerkarchief Zarlardinge, 23. Liber memorialis. De tekst op de klokken volgens F. DE POTTER-J. BROECKAERT, Sarlardinge, p. 10.

[29] De citaten naar briefhoofden in Bisdomarchief Gent, Zarlardinge, nr. 32, brief van 19 januari 1871; nr. 79, brief van 7 oktober 1928; R.A. Ronse, Modern kerkarchief Zarlardinge, 91, brief van 22 januari 1950.

te Ronse klasseert het archiefbestand in 2000 onder '**Kerkfabriek O.-L.-Vrouw en Sint-Antonius**' [30].

Zo zijn de oorspronkelijke en de secundaire volkse beschermheilige van Zarlardinge sinds 1616 elk hun eigen weg gegaan, tot ook de kerkfabriek in 1962/1963 het oude patrocinium van Onze-Lieve-Vrouw opnieuw heeft aangenomen.

M. Cock
Pijlekaart 103
9506 Schendelbeke

[30] Zie hiervoor G. DUVERGER - C. VANDENBUSSCHE - VAN DEN KERKHOVE, Fotorepertorium van het meubilair van de Belgische bedehuizen. Provincie Oost-Vlaanderen. Kanton Geraardsbergen, Brussel, 1975, p. 43; verder ook 'Bouwen door de eeuwen heen. 5n 1(A-G). Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur. Provincie Oost-Vlaanderen. Arrondissement Aalst', Gent, 1978, p. 456. De inventaris te Ronse werd in 2000 samengesteld door M. Decrits en H. Van Isterdael en bevat naast een aantal stukken uit het oud archief ook het modern archief van de parochie tot omstreeks 1960, dat door pastoor F. Sergeant werd gedeponeerd.

BIJLAGE

Pastoor Hendrik Pevinage van Zarlardinge vraagt in een onderdanige brief aan gravin Marguerite de Lalaing [31], die de heerlijke rechten uitoefent in het dorp, de verkoop van de Sint-Antoniuseik om de werken aan de Sint-Antoniuskerk, waar een menigte pelgrims de mirakelen van de heilige ervaart, te betalen. De werken omvatten de herinrichting van de zuidelijke beuk, het oprichten van nieuwe altaren, de bouw van een kerkportaal en de plaatsing van banken voor de kerk- en H. Geestmeesters. De pastoor wijst daarbij op een vroegere gift van een heraldisch glasraam in de kerk (1556) door Marguerites grootvader, Charles II de Lalaing, en op de mogelijkheid om ook op het altaar van de heilige Antonius een familieblazoen aan te brengen. De pastoor, de kerkmeesters en de schepenen, van wie er een viertal niet kunnen schrijven, ondertekenen de brief.

Zarlardinge, 4 december 1623

Origineel. R.A. Gent, Bisdom Gent, M 158.

Alder edelste ende doorluchtigste Mevrauwe,

Naer alle behoorlijcke ende grondtshertighe begroetenisse van uwer moghender Excellentie hebbe mij derren verstouten, omme by dese letteren te verclaeren de goede affectie ende toeghedaenicheijt de welcke ick met uwe getrouw ondersaeten, myne parochiaenen, ben gedraeghende totte zelver Excellentie ende haeren hooghen stamme in priveë ende publycke gebeden, inghevolghe 't vermaen Pauli int 2de capp. van synen 1sten brief totten h. Timotheus, aldus scrijvende, 'Ick bidde datme ten eersten, biddinghen, ghebeden, smeeckinghen, danckseggingheh doe voor alle menschen, voor coninghen, ende voor alle die in hoocheijt syn, op dat wy een gherust ende stil leven moghen leyden in alle Godt-vruchticheijt ende suyverheijt, want dat is groot ende angenaem voor onsen Salichmaker Godt, die wilt dat alle menschen souden salich worden',
waerinne ick besonderlyck, mij daghelijcx ende inde ordinaire recommandatien onder 'tsermoen quytende, met mijn volck bidde daer jeghens, dat uwer Excellentie beliefvet haer voorstandt ende faveur te willen continueren tot uwe onderdanighe vassaelen, dese uwer heerlichede, mitsgaders te begiftighen uwen Godtshuyse St. Anthonis kercke van eenen zekeren boom, Ste. Anthonis-eecke ghenaemt, staende neffins den grooten herwegh van Geertsbergh op Audenaerde, ghemerckt sij beghint

[31] Marguerite de Lalaing is de dochter van Philippe en Marguerite de Ligne. Philippe zelf werd geboren uit het eerste huwelijk van Charles II met Marguerite de Croy. Philippe overleed te Valenciennes op 14 mei 1582; Charles II stierf in Brussel op 22 november 1558.
Marguerite huwde met graaf Florent de Berlaimont, ridder van het Gulden Vlies. Het echtpaar had drie kinderen: twee zonen stierven op jonge leeftijd; een dochter, Marie-Marguerite de Berlaimont huwde in 1610 met Antoine de Lalaing, graaf van Hoogstraten, en in 1621 nogmaals met graaf Louis van Egmont, prins van Gavere en eveneens ridder van het Gulden Vlies.
Zarlardinge kwam in de tweede helft van de 15de eeuw in het bezit van de familie de Lalaing door het huwelijk van Simon de Lalaing, de overgrootvader van Charles II, met Jeanne van Gavere, gezegd van Schorisse, dame van Brakel en Zarlardinge (J. DE HERCKENRODE, Nobiliaire des Pays-Bas et du Comté de Bourgogne. Troisième volume, Gent, 1868, p. 1163-1167).

zeer te declineren, ende na 'tghemeijn ghevoelen schyndt van d' 1ste plantinghe af toegeeyghent geweest te syn onsen Glorioosen Patroon, als synen naem voerende van oude immemoriaele tijden, oock op oude ligghers oft boucken , oock apparentelyck doordien datter een Ste. Anthonis-beeldt pleeght aen te hanghen, voor d'welc de passanten eere ende hun devotie dedeghen, zoome oock onder de jaerlijckxsche processien aldaer pleegt Goddelycken lofsanck te ghedoene met pausatie, ende overzulx ter eeren vanden zelven patroon daer onder een cappelleken gesticht is;
beliefvet aen haer Excellentie, zoo wy verhopen, onslieder dese eerste bede 'taccorderen, zal zeer wel ende loffelijck doen tot haren cleijnen oft egheenen merckel misriefve ende zal daedelijck navolghen de Godtvruchtighe exemplaire miltheijt van mer Charles de Lalaing uwen Grootvader van hoogher ende ghelucksaemigher ghedachten, den welcken alhier een costelijcke ghelaesen veijnster gheschoncken heeft mette wapenen ende acht quartieren inden jaere ons heeren 1556, zoo datme ooghelycke occasie hebben om voor haerlieder ende zynder Excellentien voorouders te bidden als bezondere respectieve weldoenders.
De redene van onsen pretensen verzoecke es dese oock medegaende, datme zeker extaordinaire reparatien ende ciraetselen angedaen hebben aenden Godtshuijse, als den beuk verheffende ende gantsch verniewende naden heesh des noodts, item schoon autaertafelen opmakende, item behoevelijck portael anden inganck voeghende met andere siegwercken dienende voor des h. geest- ende kerck-meesters saete, alles na proportie ende heesch vande wercke, zoo datme na onslieder goe intentie te vulcommen, op datme aldus in eeren souden houden desdanighen tempel, den welcken, van menighe pelgrims experimenterende de mirakelen van St. Anthonis, zeer ghefrequenteert es uutt devotie; ghemerckt bovendien datme in een costlijcke Aultaertafel vanden zelven Glorioosen patroon, boven in 't capitteel, hebben expresselyck open ghelaeten plecke, omme haerlieder Excellentie aldusdanighe wapenen te stellen, als haer believen zal by d'1ster bequamicheijt over te senden, op datme voorts oculaire oorzake hebben zouden van te rememoreren de zelve moghender Excellentie met mijn heer den Graeve haeren man ende mevrauwe de Princersse van Egmont etc. voor Godt ende zijnen heijlighen;
dit jeghenwordich verzoek stellend zonder met eenighe consequentie mevrauwe te willen belasten, oock van intentie zijnde een ander eexcken te planten ter plecke van de presente, ter ghelieffte ende dienste van mevrauwe, bereedt zynde ten laetsten anderssins in behoorlycke manieren dit beneficie te verkennen, ten tyde ende wyle na onslieder vermoghen, presenterende nietmin voor d'eewen zalicheijt van haerlieder Excellentie innigher memorie in myn sacrificien ende ghebeden.
Godt gheve uwe landen eene Goddellycke vrede mede door uwe protectie mitsgaders tydlycken welvaert ende crachtighe gratien des h. Gheests, den welcken mevrauwe bestuere ende gheleijde tot dien schoonen triomphantighen hemel.
Ende tot bediedenis vander redelijckheijt van desen versoecke, hebben uwe dienaeren, mijn heeren vander wett, dese medegehanteeckent als medesupplianten. Tot Sarlaerdinghen den 4den van december 1623.
Uwer Ghenadighe Excellentie oodmoedighe dienaer inden heer Henricus Pevinage, pastoor der voornoemde uwer heerlichede ende Parijcke.
Niclaus - + - van Twembeke als voorschepen
Jan - oo- Soetins als schepen
Adriaen - xxx - Spitaels als schepen
Franschoijs van Longhevaert als schepen
Antheunis Gilleweijte kerckmeester
Antuenis de - +xx - Hogheler als schepen ende kerckmeester.

PLANNEN VAN DE OUDE EN DE NIEUWE KERK VAN STRIJPEN (ZOTTEGEM)

Geert VAN BOCKSTAELE

De voorgeschiedenis

De oudste schriftelijke vermelding van de Sint-Andrieskerk in Strijpen dateert van 1162, wanneer Nicolaus, bisschop van Kamerijk, de kerk aan Gillebertus, abt van de premonstratenzerabdij van Mont-Saint-Martin (te Le Catelet, halverwege Kamerijk en Saint-Quentin), schenkt [1]. In die oorkonde staat ook vermeld dat de kerk van Strijpen twee afhankelijkheden had: de kerk van Zottegem en die van Erwetegem. Bovendien was de kerk van Grotenberge op haar beurt een afhankelijkheid van Erwetegem. Tien jaar later in 1172 verwerft dezelfde abdij ook de kerk van Sint-Goriks-Oudenhove, zodat de invloed van de premonstratenzers of norbertijnen in de Zottegemse regio toen vrij groot was. Om de christianisatie van de bevolking en het beheer van de goederen beter te kunnen organiseren bouwde de Franse abdij in Strijpen een proosdij uit, waar er meestal een zestal kloosterlingen (kanunniken en lekenbroeders) verbleven. Dit impliceert dat een kanunnik van Mont-Saint-Martin er het pastoorsambt waarnam. Tijdens de godsdienstoorlogen van de 16de eeuw wordt de proosdij opgedoekt. De abdij bleef evenwel de grote-tiendheffer in Strijpen en ze was tot aan de Franse Revolutie verantwoordelijk voor het onderhoud van het kerkgebouw en van de pastorie.

Oorspronkelijk stond er in Strijpen een romaans zaalkerkje van 15 x 8,6 m binnenafmeting [2]. Men vermoedt dat in de 13de eeuw het koor (9 x 7,6 m) werd verlengd en vergroot en op de breedte van het schip gebracht. De oorspronkelijke opening tussen het koor en het schip werd echter niet vergroot, zodat slechts weinig gelovigen iets van het liturgisch gebeuren in het koor konden zien. Mogelijks was het koor zo groot en afgesloten omdat de kanunniken er ongestoord hun koorgebed moesten lezen. In de 15de eeuw werd de kerk nogmaals uitgebreid met een sacristie in

[1] Voor de geschiedenis van Strijpen, zie F. WATTE, Strijpen en Sint-Goriks-Oudenhove, Zottegem, 1990. In dezelfde oorkonde van 1162 wordt ook het altaar van Voorde (bij Ninove) aan Mont-Saint-Martin geschonken. Voorde wordt echter op het einde van de 13de eeuw door Mont-Saint-Martin aan de zusterabdij van Ninove overgelaten.

[2] De reconstructie gebeurde aan de hand van de verder vermelde tekeningen van Goethals.

de noordoosthoek en met een noordelijk tweebeukig transept, dat zowel op het koor als op het schip aansloot.

De kerk moet tijdens de godsdienstoorlogen zwaar geleden hebben. Mede door het vertrek van de norbertijnen werd de kerk slechts moeizaam heropgebouwd. De verslagen van de decanale visitaties zijn daaromtrent zeer duidelijk. In 1614 is men met het herstel van het koor nog altijd niet gestart. Dertig jaar later ligt het nog in puin zodat men er geen mis in kan lezen. In 1689 wordt het koor eindelijk met pannen bedekt maar nog niet overwelfd. Wellicht is het koor kort nadien, tijdens één van de vele Franse oorlogen, nogmaals verwoest, want in 1692 vermeldt de deken "het koor van de kerk ligt open zonder gewelven, zodat de wind en water op geheel het koor valt". In 1654 is de sacristie ingestort, en ze wordt pas in 1711 volledig vernieuwd en vergroot. Niet de tiendheffer, de abdij van Mont-Saint-Martin, maar wel bereidwillige inwoners van Strijpen stonden in 1724 in voor die aanzienlijk vergroting. In het begin van de 17de eeuw is het al even slecht gesteld met de houten toren (dakruiter), die centraal op de eerste travee van het schip stond. Moeizaam werd hij gerestaureerd. In 1751 was hij zo bouwvallig dat hij dreigde in te storten en zo grote schade aan de rest van de kerk kon aanbrengen. Op 10 augustus 1751 bereikten pastoor Josephus De Kinder, hoogbaljuw de Coninck van Zottegem, de burgemeester van Zottegem en de schepen van Strijpen een akkoord met de heer Van Damme, die optrad als plaatsvervanger van de commendataire abt [3] van Mont-Saint-Martin, de aartsbisschop van Sens. Zij beslisten om de oude toren af te breken en boven de westingang van de kerk een nieuwe te bouwen. Wanneer de Gentse architect, J. B. Simoens, samen met een collega uit Soissons in opdracht van de abdij een verslag van de parochiekerk opmaken, omschrijven zij hem als "*à l'entrée une fort belle tour dans laquelle sont les cloches; elle est élevée sur la façade et sur deux bons pilliers interieurs*". Voorts merken zij op dat het dak van het schip met leien bedekt is en het koor met pannen.

[3] Een commendatiare abt is een hoge kerkelijke functionaris, die de abtstitel van een abdij met de daaraan verbonden inkomsten krijgt toegewezen, zonder dat hij de functie werkelijk uitoefent. Ter plaatse werd de abt dan vervangen door een proost. In Frankrijk was het systeem wijd verspreid. Bij ons was in de Moderne Tijd de aartsbisschop van Mechelen commendatair abt van Affligem.

Tekeningen van de oude kerk uit 1892

De kleine herstellingen, die men in de 19de eeuw uitvoerde, konden niet verhinderen dat de kerk verder aftakelde. Men moest dringend een beslissing nemen: grondige restauratie of nieuwbouw. De kerk van Strijpen was overigens de enige in de Zottegemse regio die nog geen grondige verbouwingen of nieuwbouw had gekend. Nieuwbouw had men in Erwetegem (1779), Grotenberge (1853-1855) en Elene (1858-1863). Weldra startte Strijpen met een unieke bouwproject. In 1892 gaf het gemeentebestuur aan de Aalsterse architect, Julius Goethals, de opdracht om in afwachting van een definitieve beslissing de oude kerk op te meten en tekeningen van de gevels te maken. Vier bladen met de pentekeningen van Goethals vonden we onlangs, naar aanleiding van de inventarisatie van de kerkarchieven, terug **(illustraties 1 tot 5)** [4]. Ook al bezitten wij een foto van de afbraak en een bijgewerkte tekening van de heer Frans Coessens, toch zijn deze originele opmetingstekeningen van Goethals van grote waarde voor de bouwgeschiedenis in het algemeen en de kerkarcheologie in het bijzonder.

Plannen voor een nieuwe kerk (1893-1896)

Een jaar later, oktober 1893, vroegen de leden van de kerkfabriek aan de hogere overheid de toelating om een nieuwe kerk te bouwen. Na een eerste gespreksronde met de verantwoordelijke overheden bleven alle mogelijkheden open: volledige afbraak van de oude kerk en de bouw van een nieuwe; restauratie en uitbreiding van de bestaande kerk of gedeeltelijke afbraak en uitbreiding. De lokale besturen opteerden voor een volledige afbraak, de hogere besturen voor de tweede optie. Wanneer de kerkfabriek het bestek van de drie projecten onder ogen kreeg, vond zij dat een restauratie geen zin had. Men bleef immers met een oude kerk zitten, die voortdurend herstellingkosten met zich zou meebrengen en het restauratieproject was bovendien bijna even duur als de twee andere. Uiteindelijk werden alle partijen het eens om het beste deel, de noordelijke dwarsbeuk, opgetrokken in rode baksteen, te behouden, de rest af te breken en een nieuw deel (koor, zuidelijke dwarsbeuk, schip, toren) te bouwen in de stijl van het bewaarde stuk. Zoals bij veel restauraties op het einde van de 19de eeuw in Oost-

[4] G. VAN BOCKSTAELE e.a., Inventarissen van de parochiearchieven van Zottegem (Oost-Vlaams Verbond van de Kringen voor Geschiedenis. Reeks II - Inventarissen, 2), Zottegem, 2003, p. 129, nr. 11. De tekeningen zijn gedateerd 5 juni 1892.

Vlaanderen, speelt ook in Strijpen de architect van de provincie, Stefan Mortier, een belangrijke rol [5].

Julius Goethals kon meteen de plannen tekenen, die nog steeds in het archief van Monumenten en Landschappen te Brussel bewaard worden. Ze werden in maart 1896 door de gemeente definitief goedgekeurd. Aan zijn opdracht om een neogotische kerk te tekenen in de stijl van de overgebleven dwarsbeuk heeft hij perfect beantwoord. Hij opteerde voor een symmetrisch grondplan. De toren is echter asymmetrisch geplaatst, waardoor de originele noordelijke dwarsbeuk de nodige aandacht krijgt **(illustraties 6 en 7)**. Vandaar ook dat men als ondertitel van de Open Monumentendag (2003) te Strijpen terecht mocht schrijven: "Een naadloos samenspel van gotiek en neogotiek". De aannemer Louis Guyaux uit Elsene voerde in 1897-1898 de werken uit.

Architect Julius Goethals

Architect Julius Goethals was met de kerk van Strijpen niet aan zijn proefstuk [6]. Voordien en ook later heeft hij heel wat kerken gerestaureerd of nieuw gebouwd, telkens in neogotische stijl. We geven een kort overzicht van zijn werken in het Land van Aalst:

1888: Denderhoutem (hersteling)
1890: Kerksken
1890: Hillegem (toren)
1891: Meldert (herstelling en toren)
1893 en 1910: Aalst, herstelling St.-Martinuskerk
1892: Vlierzele (toren en gevel)
1894: Iddergem (herstelling en vergroting)
1894: Aalst, Meuleschettekapel
1897: Strijpen
1902: Aalst, kerk en pastorie van Mijlbeek
1902: Borsbeke (herstelling)
1905: Aalst, nieuw hospitaal (Hertshaag)
1909: Aalst, H. Geestkapel (Kattestraat), vergroting
1910: Aalst, klooster der kapucijnen

[5] Stefan Mortier (1857-1934) behaalde in 1877 samen met Julius Goethals zijn architectendiploma aan het Gentse Sint-Lucasinstituut. Mortier was provinciaal architect van 1889 tot 1922. Vanuit die functie mocht hij alle plannen adviseren waarvoor de provincie subsidie gaf. Als deken van het Gild van Sint-Lucas en Sint-Jozef van 1889 tot 1919 bleef hij nauw betrokken bij de neogotiek van de Sint-Lucasbeweging (zie D. VAN DE PERRE, Op de grens van twee werelden. Beeld van het architectuuronderwijs aan het Sint-Lucasinstituut te Gent in de periode 1919-1965/1974, Gent, 2003, p. 28, 173, 174).

[6] Julius Goethals werd geboren te Gent op 5 oktober 1855. Hij studeerde architectuur aan het Gentse Sint-Lucasinstituut (1877) en werd in 1882 stadsarchitect van Aalst en directeur van de stedelijke Academie voor Schone Kunsten. Te Aalst bouwde hij zijn woning in de Dirk Martensstraat nr. 14, waar hij overleed op 10 juni 1918.

Voorts was hij de architect van de kerken van Beerse, Ciney, De Pinte, Koekelare, Opwijk-Droeshout, Pamel en Uitbergen. Herstellingswerken aan de kerken van Pittem, Sint-Niklaas (O.-L.-Vrouwekerk) en Stekene. Privéwoningen ontwierp hij te Aalst (Dirk Martensstraat), Aalter (kasteel), Lovendegem, Essene, Meerbeke en Sint-Niklaas. Hij restaureerde eveneens het stadhuis en het belfort van Aalst en de Borse van Amsterdam. Ook het kenmerkende industriële gebouw van De Wolf-Cosyns aan de Dender te Aalst is van zijn hand [7].

Geert Van Bockstaele
Bevegemstraat 14
9620 Zottegem

Geraadpleegde archieven

- BRUSSEL, Ministerie van Cultuur, Monumenten en Landschappen, Plannen en tekeningen.
- RONSE, Rijksarchief, Strijpen, Oud gemeentelijk archief; Modern gemeentelijk archief; Kerkarchief.
- STRIJPEN, Kerkarchief.

Geraadpleegde referentiewerken

- Bouwen door de eeuwen heen, Inventaris van het cultuurbezit in België, Architectuur, I, Deel 5n 2, Provincie Oost-Vlaanderen, Arrondissement Aalst, Brussel, 1978, p. 850-851.
- J. DE BROUWER, Bijdrage tot de geschiedenis van de kerkelijke instellingen en het godsdienstig leven in het Land van Aalst tussen 1621 en 1796. Deel II, De parochiekerken, Dendermonde, 1976.

[7] L. KIECKENS en CL. UYTTERSPROT, De Catherinisten in de negentiende en de twintigste eeuw, Aalst, 1984, p. 207 - 208. H. VAN HERREWEGHEN, 100 Jaar Sint-Gaugericuskerk te Pamel (1903-2003), uitgave Davidfonds Roosdaal, 2003, p. 56.
Met dank aan L. Robijns, M. Uyttersprot en D. Van de Perre voor het bereidwillig verstrekken van informatie.

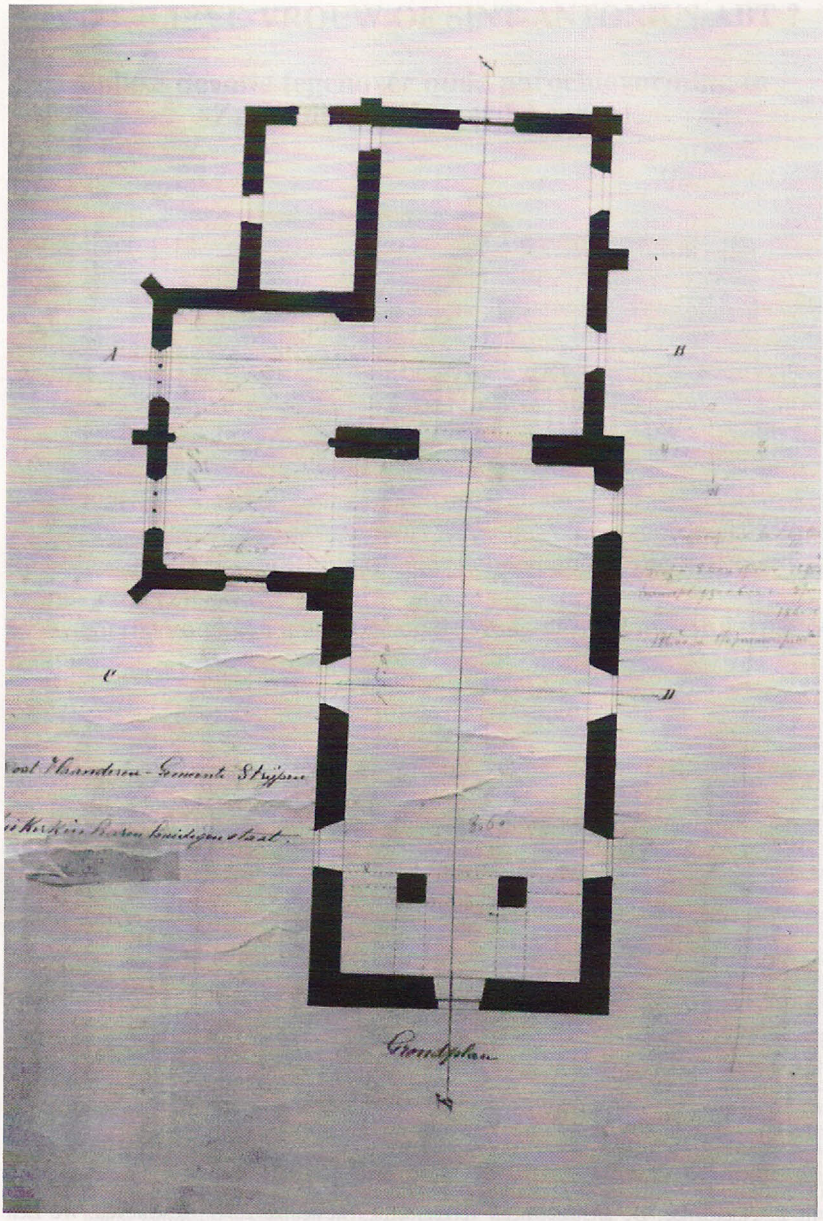

Ill. 1 Grondplan van de oude kerk te Strijpen, die, behalve de noordelijke dwarsbeuk, in 1895 werd afgebroken. Tussen het koor en het schip merkt men de smalle opening van het vorige kleinere koor (tekening J. Goethals, 1892; kerkarchief Strijpen; foto: D. Van de Perre).

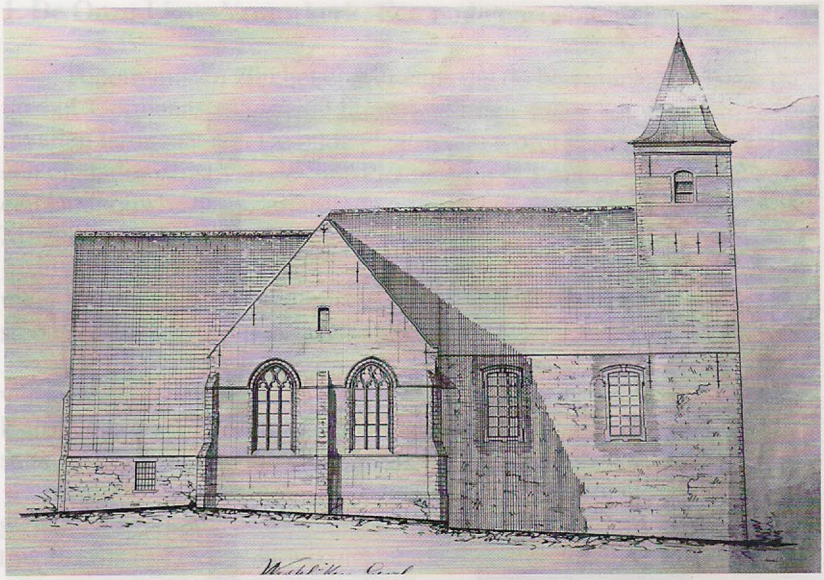

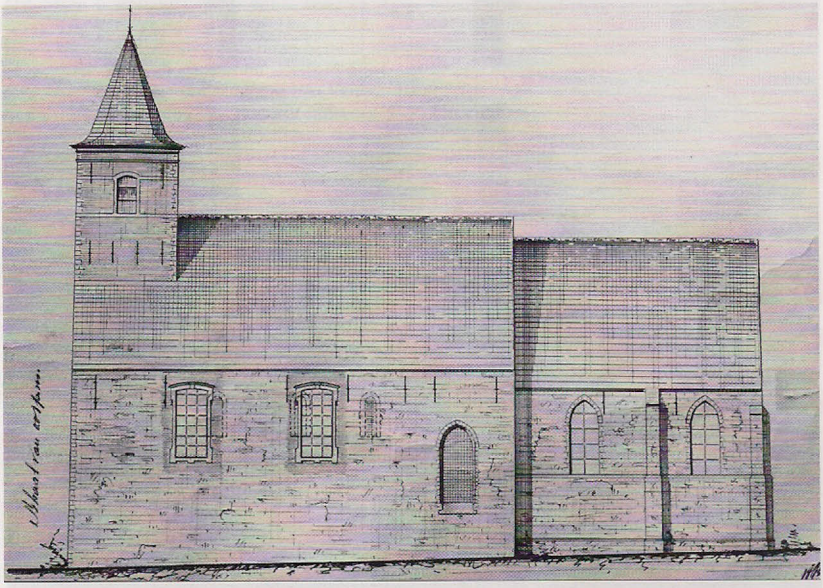

Ill. 2 Noordzijde: De architect heeft verkeerdelijk "westelijke gevel" geschreven. We zien achtereenvolgens van links naar rechts de sacristie, de kopgevel van de noordelijke dubbele dwarsbeuk, die van de 15de eeuw dateert, en het schip, waar één romaans venster zichtbaar is (tekening J. Goethals, 1892; kerkarchief Strijpen; foto: D. Van de Perre).

Ill. 3 Zuidzijde: langsgevel van schip en koor. J. Goethals heeft in het schip de sporen van drie romaanse vensters opgetekend. Tevens merkt men twee gotische lancetvensters in het koor en een dichtgemaakt venster in het schip; de twee korfboogvensters in het schip dateren van het einde van de 17de eeuw (tekening J. Goethals, 1892; kerkarchief Strijpen; foto: D. Van de Perre).

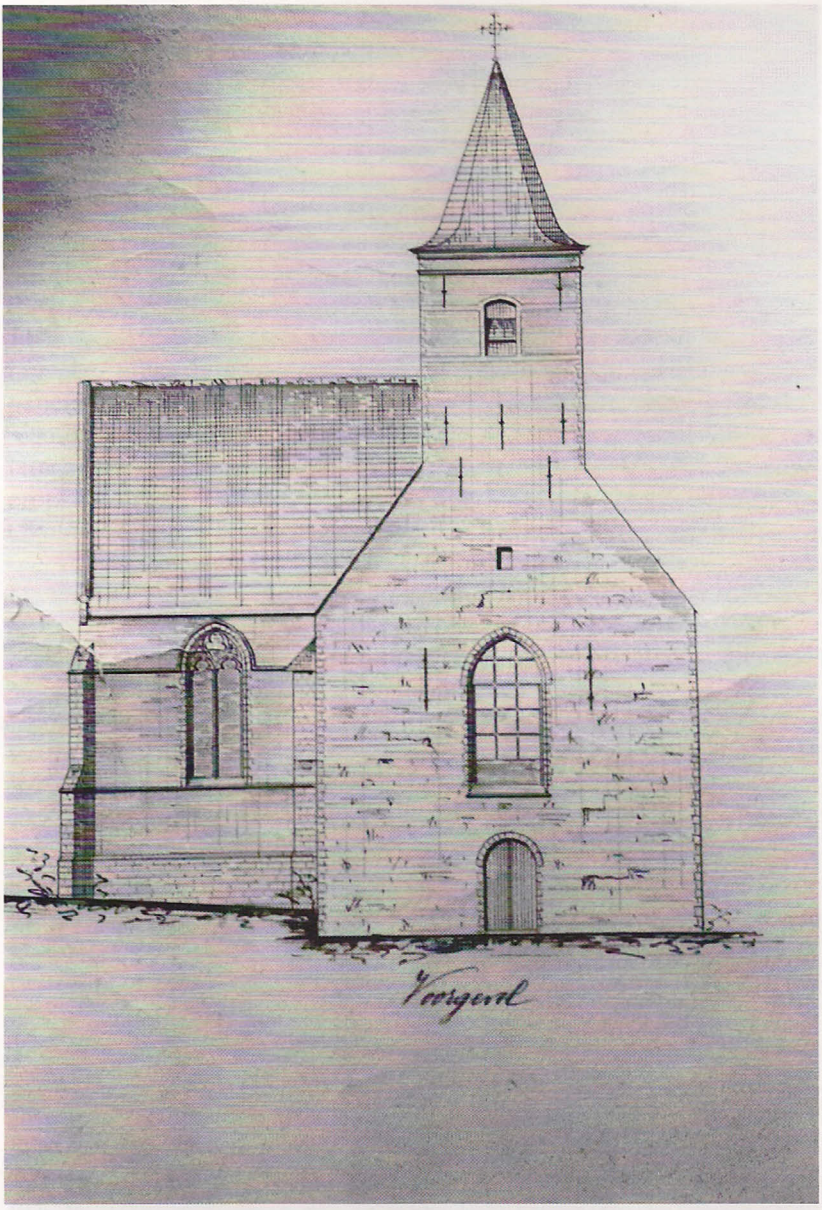

Ill. 4 Westzijde: voorgevel (met romaanse deuropening?) en noordelijke dwarsbeuk. De westtoren werd in 1752 opgericht (tekening J. Goethals, 1892; kerkarchief Strijpen; foto D. Van de Perre).

Ill. 5 Oostzijde: koorhoofd en noordelijke dwarsbeuk; rechts van het koor is de sacristie, die in 1711 en 1724 herbouwd werd en onder één zadeldak met het koor is gebracht (tekening J. Goethals, 1892; kerkarchief Strijpen; foto: D. Van de Perre).

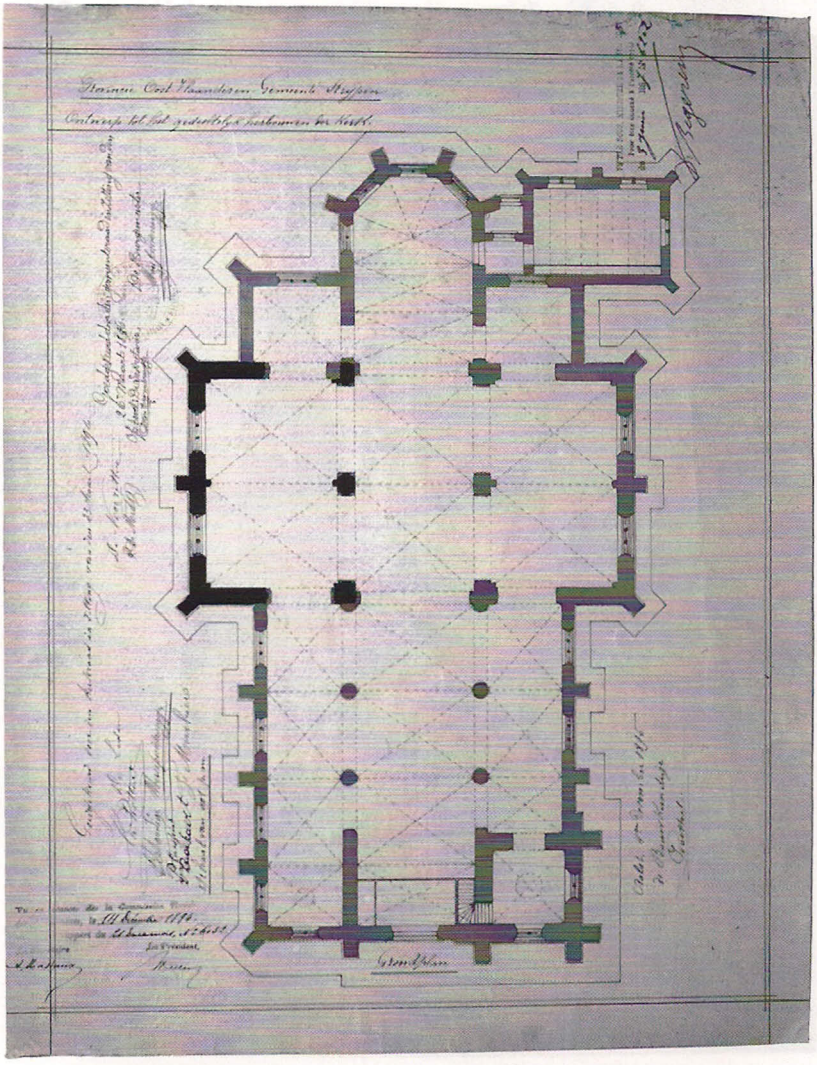

Ill. 6 J. Goethals: ontwerptekening (1896) van het grondplan van de huidige kerk te Strijpen. Alleen de noordelijke dwarsbeuk van de oude kerk bleef bewaard (Brussel, Archief Monumenten en Landschappen; foto: M&L).

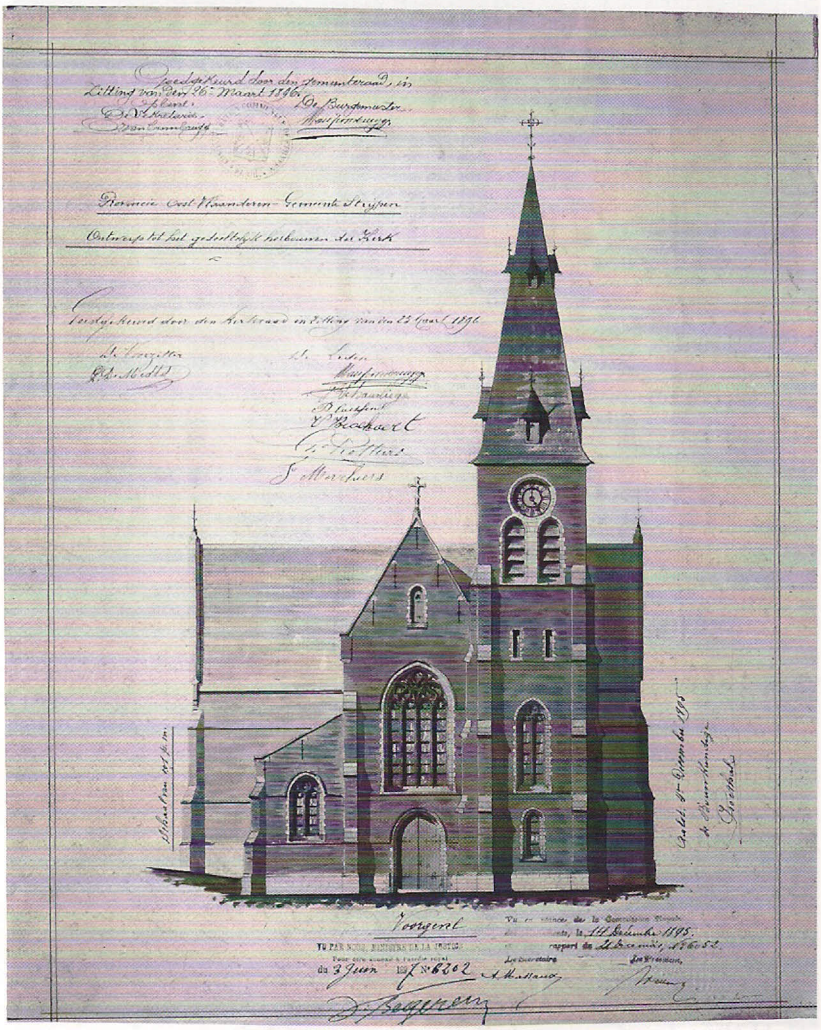

Ill. 7 J. Goethals: ontwerptekening (1896) van de westzijde van de huidige kerk te Strijpen. Architect J. Goethals moest een nieuwe kerk tekenen volledig in de stijl van de bewaarde noordelijke dwarsbeuk, hier links op de tekening (Brussel, Archief Monumenten en Landschappen; foto: M&L).

DE DENDER ALS GRENS TUSSEN RIJKSVLAANDEREN EN BRABANT EEN GEOPOLITIEKE BESCHOUWING

K.G. VAN ACKER

In mijn artikel *Galbert van Brugge en de Burcht te Aalst* stelde ik dat de graaf van Vlaanderen dit *castrum* had laten bouwen op de rechteroever van de Dender, bijgevolg in het hertogdom Leuven/Brabant [1]. Dit naar aanleiding van het bekende verhaal over het beleg van de burcht van Aalst door de graaf van Vlaanderen en Willem Clito, samen met Godfried van Leuven/Brabant. In de burcht hadden zich Diederik van den Elzas, Daniël van Dendermonde en Iwein van Aalst verschanst. Men kent het verloop: met de dood van Willem Clito werd de strijd beslecht in het voordeel van zijn concurrent Diederik van den Elzas, die aldus graaf van Vlaanderen werd.

Tijdens die belegering werd het gerucht verspreid dat de burcht eigenlijk gelegen was buiten het graafschap in *terra ducis de Loven*. Ik ga het hier niet hebben over het nuttig gebruik dat Galbert maakte van dit gerucht om Vlaanderen vrij te pleiten van schuld aan de dood van de jonge graaf, neef van Karel de Goede. Naar mijn opvatting waren zowel Galbert van Brugge als de continuator van de *Annalen van Rouen* gewoon verslaggevers van wat zij hebben gezien en gehoord. En beiden hebben hetzelfde gehoord: de burcht zou eigenlijk buiten het graafschap Vlaanderen te situeren zijn! Het antwoord op de vraag wie aan de bron lag van dit gerucht is niet moeilijk te vinden: het kwam uit het kamp van Godfried van Leuven.

Die Godfried van Leuven speelde wel een eigenaardige rol in de gebeurtenissen van 1128! Op 23 maart allieerde hij zich met de Engelse koning Hendrik I, zijn schoonzoon, tegen Willem Clito [2]. Maar toen de kansen leken te keren ten gunste van Willem Clito, die Diederik van den Elzas verslagen had te Akspoele bij Tielt op 21 juli [3], de strijd bij Aalst eigenlijk een achterhoedegevecht van Diederik en zijn aanhangers was, en verwacht werd dat Willem Clito ging overwinnen, zag men hem

[1] Van Acker, K.G en Van de Perre, D., De burcht te Aalst: gelegen in Vlaanderen of in Brabant? Twee stellingnamen, in: Het Land van Aalst, 56, 2004, p. 222-227.

[2] Galbert van Brugge. De moord op Karel de Goede. Dagboek van de gebeurtenissen in de jaren 1127-1128.
Mercatorfonds,Antwerpen, 1978, p. 31; met historische inleiding van R. C. Van Caenegem.

[3] Ibid., p. 43.

plots aan de zijde van graaf Clito deelnemen aan het beleg van de burcht waarin Diederik en zijn aanhangers zich verschanst hadden. Zoals door prof. VAN CAENEGEM duidelijk gesteld is, lag de reden van zijn gedrag in Brabant: vooreerst werd niet hij in 1128 benoemd tot hertog van Nederlotharingen, maar Walleran II van Limburg, een vriend van Diederik van den Elzas. En in Opperlotharingen was Simon van den Elzas, een broeder van Diederik, hertog.geworden [4]! Zelf had hij ook grote belangen verworven in Vlaanderern door zijn huwelijk met Clementina,weduwe van Robrecht II van Jeruzalem, graaf van Vlaanderen.

Hij had dus alle reden om te vrezen dat, mocht Diederik winnen, hij weldra gekneld zou zitten tussen de Elzassers en hun vriend Walleran. En wat een buitenkans had hij in het vooruitzicht als Willem Clito zou winnen!

1. Versterking van zijn positie t.o.v. de hertogen van Neder- en Opperlotharingen
2. Betere verstandhouding met de graaf van Vlaanderen i.v.m. zijn belangen in Vlaanderen,
3. Verzwakking van Iwein van Aalst die niet alleen de beschikking had over de burcht van Aalst, maar die blijkbaar ook, in samenwerking met de graaf van Vlaanderen, de hand had in het inpalmen van domeinen op de rechteroever van de Dendergrens.

Want laat dit duidelijk zijn: als graaf van Leuven/Brabant kon noch mocht hij onverschillig zijn nover de toestand aan zijn kant van de Dender. Reeds zijn voorganger Hendrik III had in 1083-1086 de stichting van de abdij van Affligem op de grens met Vlaanderen, aan de Dender, gesteund: als *Brabantensis patriae comes et advocatus*. Dit getuigt toch wel van aandacht voor dit grensgebied.

Volgens Galbert, en volgens nog een andere bron, was Godfried reeds ter plaats toen Willem Clito arriveerde met zijn grote krijgsmacht [5]. Was dit geen slimme manier om aan de graaf te laten zien dat hij aan zijn zijde stond, hij die voordien met Hendrik I van Engeland, met Daniel van Dendermonde en met Iwein van Aalst een coalitie had gevormd tegen de graaf? Als verklaring voor zijn aanwezigheid aldaar luidt het dat de burcht van Aalst zich bevond *in terra ducis de Loven*. Het verhaal dat Godfried zich beriep op een eed van Iwein van Aalst aan hem om Diederik van den Elzas niet te erkennen als graaf zonder zijn toestemming werd reeds in 1951 door P. BONENFANT weerlegd! De coalitie met koning Hendrik I van Engeland had alleen tot doel dat een

[4] Ibid., p. 49-50.
[5] Zie daarover Bonenfant P., La dépendance du château d'Alost au XIIe siècle, in: Album dr. Jan Lindemans.
Brussel, 1951, p. 170, en noot 3.

toekomstige graaf van Vlaanderen de handel met Engeland gunstig zou zijn [6]. Zijn houding tegen Diederik had een totaal andere reden, zoals hoger reeds aangeduid. De meineed van Iwein kwam hem op het ogenblik goed van pas: het was zogezegd de reden waarom hij de burcht van Aalst kwam belegeren. De dood van Willem Clito onder de muren van de burcht betekende echter het einde van zijn verwachtingen !
Hier nu rijst de vraag hoe het kwam dat Galbert aannam dat de burcht van Aalst inderdaad buiten het graafschap gelegen was, en dat bijgevolg de Dender inderdaad de grens van Vlaanderen was? Als ambtenaar van de centrale administratie van het graafschap, secretaris van de graaf, was hij toch zeker goed op de hoogte van de begrenzingen van het graafschap. Bovendien, aangezien de verklaringen van Godfried blijkbaar aanvaard werden door Willem Clito – over eventuele onenigheid zou Galbert wel gerapporteerd hebben – moet men er niet aan twijfelen: de Dender was de officiele grens van Vlaanderen. Dit was ook zo gesteld in de *Flandria generosa: Bracbantum usque fluvium Teneram de regno Lothariensi [comes]sibi usurpavit* [7].

In 1126 stuurde Karel de Goede de abt van de St-Pietersabdij, Arnold van Munte, en de burggraaf van Gent naar Keulen als zijn afgezanten om de verschuldigde leenhulde namens hem te betuigen aan de keizer voor wat hij in het Duitse Rijk bezat [8]. Wie gelooft dat deze graaf, en al die voor en na hem op de Rijksdag leenhulde aan de keizer betuigden, dit deden voor meer dan wat de initiële overeenkomst inhield! Neen, daaraan werd niet getornd! Ik ben en blijf ervan overtuigd dat de Dender steeds aanzien werd als de officiële grens van Rijksvlaanderen.

Maar laten wij nu de toestand op het terrein verkennen. In dit nieuw verworven gebied bestond geen overkoepelende administratieve organisatie. Het was een lappendeken van naast elkaar bestaande heerlijkheden, grote en kleine. A. KOCH heeft dit klaar uiteengezet [9]. Sommige heren hadden reeds van voor de aanhechting bezittingen op de rechteroever van de Dender. Zij bleven die natuurlijk behouden. Normaal zouden zij daar het gezag van de graaf van Brabant hebben moeten erkend. Doch net als aan de overkant van de stroom waren dit van oudsher onafhankelijke heerlijkheden zonder overkoepelende structuur. Sommige van de heren waren door de Vlaamse graaf tot pairs verheven, wat hen onaantastbaar maakte voor buitenstaanders, zoals voor de graaf van Leuven/Brabant en zijn opvolgers na 1128. Toch lieten deze laatsten niet na bij meerdere gelegenheden zich te proclameren tot

[6] Ibid., p. 172.
[7] Van Acker en Van de Perre, De burcht te Aalst, p. 228, noot 18.
[8] Van Lokeren, A., Actes et documents de l'abbaye de Saint-Pierre à Gand, I, Gent, 1868, p. XLIX, noot 20.
[9] Koch, A.C.F., Het land tussen Schelde en Dender voor de inlijving bij Vlaanderen, in: Handel. Geschied- en Oudheidk. Kring van Oudenaarde, 12, 1956, p. 56-73.

comes provinciae (1121), *comes terrae Brabantensis* (1138), *dominus tocius terre Brabantensis* (1145) [10].

Godfried en de latere hertogen van Brabant moeten toch wel bewust geweest zijn van die toestand langs de oostzijde van de Dender, vooral omdat van Aalst tot Denderwindeke castrale motten te zien waren, alle in handen van Vlaamse edelen, en alle gebouwd op en kort bij de rechteroever van de Dender. Zoals Sam DE DECKER het stelde: «zij vormden een heuse linie, die getuigt van een efficiënte militaire, politieke en administratieve organisatie.» [11] Dat de graaf van Vlaanderen de hand heeft gehad in dit alles, profiterend van de onklare administratieve toestand van de domeinen over de Dender, en alleszins in de verwezenlijking van een verdedigingslinie op de Dender, bewijst eens te meer dat de Dender inderdaad de grens was tussen het Land van Aalst en het graafschap Brabant.

Er is dus een duidelijk onderscheid tussen de rijksgrens, de Dender, en de begrenzing van het over de stroom liggend geaccapareerd gebied. Zoals DE DECKER ook heeft aangetoond was die oostelijke begrenzing onvast : «de rijksgrens [sic !] is namelijk een eind oostwaarts opgeschoven waardoor de mottes van Aalst en Denderleeuw niet langer gelegen waren op die grens. Men dient er echter niet aan te twijfelen dat dit wel zo was in de tweede helft van de 11de eeuw » [12]. Hij noemt die onvaste oostergrens 'de rijksgrens'. Ik betwijfel of dit juist is. BONENFANT heeft immers aangetoond dat op de rijksdag te Schwäbisch Hall [13] beslist werd dat het gezag van de hertog van Nederlotharingen (dat deze had ingeroepen om het land van Aalst aan zich te onderwerpen) beperkt was tot de bezittingen die de hertog persoonlijk in bezit had. BONENFANT vermoedde dat Filips van den Elzas niet vreemd was aan het besluit op de rijksdag, omdat gezag van de hertog over Rijksvlaanderen zeer storend zou zijn en de graaf van Vlaanderen zou beletten op de Dender een stevige verdediging te realiseren. «Après 1209 on ne retrouve plus trace de revendications brabançonnes sur Alost »[14]. De hertog van Brabant had dus gebruik gemaakt van zijn titel als hertog van Nederlotharingen! Dit houdt meteen het antwoord in waarom Godfried I en zijn opvolgers nooit hun rechten hebben doen gelden over de domeinen ten oosten van de Dender: zij voelden zich niet opgewassen tegen de machtige graaf van Vlaanderen!

[10] Van Acker en Van de Perre, De burcht te Aalst, p. 230-231.
[11] De Decker, Sam., Vanuit de hoogte; Een vergelijkende studie van de inplanting van castrale mottes in de provincie Oost-Vlaanderen. Gent, doctoraatsproefschrift 1997-1998, bd 4, p. 84-85. De motte van Aalst dateert hij kort na 1050, die van Denderleeuw en van Ninove op het einde van de 11de eeuw, die van Denderwindeke (13de eeuw) zou een oudere vervangen hebben.
[12] Ibidem, p. 84. Hij bespreekt hierbij een kaart verschenen in: Callebaut, Het hof Eksel te Moorsel, in ARCH. BEL, 220, Brussel, 1979, p. 34.
[13] Een stad halfweg tussen Stuttgart en Nürnberg.
[14] Bonenfant, La dépendance du château d'Alost, p.173.

Ik besluit daaruit dat, alleszins in de 12de eeuw, de onvaste grens van de domeinen aan Vlaamse heren toebehorend ten oosten van de Dender, een politieke machtsgrens was, en niets meer. Haar beloop kon steeds gewijzigd worden.

K.G. Van Acker
C. Buyssestraat 7
9820 Merelbeke

Postscriptum

De heer Van Acker voegt een belangrijk element aan de discussie toe, vooral inzake de motivatie van de graaf/hertog van Brabant om zich in de strijd te Aalst te mengen. Hij geeft aan de woorden van Galbert een zeer strikte inhoud. Is dat zo bedoeld door Galbert? Van Acker geeft een mogelijke en valabele interpretatie. Ik heb een andere gegeven. Ik kan hem wel volgen in zijn onderscheid tussen een rijksgrens en een machtsgrens. Als natuurlijke en stabiel element en als herkenbare hindernis heeft de Dender zeker als grens gefunctioneerd, bijvoorbeeld bij de eerste afbakening van de decanaten, mogelijk ook bij het vastleggen in globo van de geografische oostgrens van Rijksvlaanderen De Dender als grens kan dan als een streefdoel, als een mentale en ideale grens en als een militaire linie zijn opgevat. Terwijl echter de Schelde als natuurlijke grens ook de feitelijke grens tussen het Franse koninkrijk en het Duitse Rijk is gebleven, is dat voor de Dender niet het geval. Dit betekent dat in de 11de eeuw en later de lokale politieke macht een bepalende factor is geworden. Die grens tussen het graafschap Vlaanderen en het hertogdom Brabant moet inderdaad gefluctueerd hebben in een tijd dat de cartografie nog niet bestond. De grens die in latere eeuwen op kaart is gezet, moet het resultaat zijn van vele kleine lokale geschillen. Dit brengt ons dicht bij het onderscheid tussen lijn en zone dat L. Génicot maakte. Een grens is soms een lijn. Een grens kan ook een zone zijn, een grensgebied met fluctuerende invloeden. Over de Dender als grens is het laatste woord nog niet geschreven. Maar voorlopig wordt achter die discussie in ons tijdschrift een punt gezet.

Dirk Van de Perre

[15] L. Génicot, Ligne et zone: la frontière des principautés médiévales, in: Académie royale de Belgique. Bulletin de la classe des lettres et des sciences morales et politiques, 5e s., 56, Brussel, 1970, p. 29-42.

EEN NIEUW GEGEVEN VOOR DE BOUWGESCHIEDENIS VAN DE KERK TE LIEFERINGE

Dirk VAN DE PERRE

In 2001 publiceerde ik samen met Stefaan Van den Haute in dit tijdschrift [1] een beknopte bouwgeschiedenis van de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Lieferinge. Het artikel was gebaseerd op ons onderzoek dat we in 1984 uitvoerden. De buitenrestauratie van de Lieferingse kerk is inmiddels afgelopen. In het kader van de binnenrestauratie heeft men enige tijd geleden de pijlers opengekapt die de muur dragen die het torentravee van het schip scheidt. Er kwam een verrassende nieuwe vondst te voorschijn: twee gedeeltelijk verminkte prachtige gotische kapitelen (foto's 1 en 2). Deze vondst laat toe de bouwgeschiedenis van de kerk op enkele punten te herzien en bij te sturen.

Geen romaanse pijlers van een torencompartiment

Totnogtoe dachten wij dat de pijlers in het westelijke travee van het schip romaans waren en dat tegen de pijlers een halve gotische zuil was aangebouwd [2]. We baseerden ons vooral op de vorm van het basement van de pijlers. Nu blijkt het andersom te zijn. Tegen een gotische zuil is later een halve pijler aangeplakt. Die pijler diende ter ondersteuning van de bakstenen muur die nu het schip en de toren scheidt (tekening 1). Die muur moet er vroeger niet geweest zijn. Dit betekent dat in de gotische bouwfase het schip uit vier gelijke traveeën bestond (tekening 4). Wanneer zijn die pijlers, de scheidingsmuur en het stenen gewelf dat de vloer van de torenkamer draagt, gebouwd? Dit gebeurde vermoedelijk tijdens de restauratie van het schip in de eerste helft van de 17de eeuw, toen ook het huidige dakgebinte en de houten toren is opgetrokken. De muur lijkt gebouwd te zijn om het draagvlak van de houten torenspits te verstevigen. De draagbalken van de toren rusten immers op die muur.

Dit betekent dat we de stelling moeten herzien dat de kerk van Lieferinge past in het stijlconcept van de vroeggotiek van de

[1] S. VAN DEN HAUTE en D. VAN DE PERRE, Enkele nieuwe elementen uit de geschiedenis van Lieferinge en de bouwgeschiedenis van de parochiekerk, in: Het Land van Aalst, 53, 2001, p. 52-72.
[2] Ibidem, 52-53, 60.

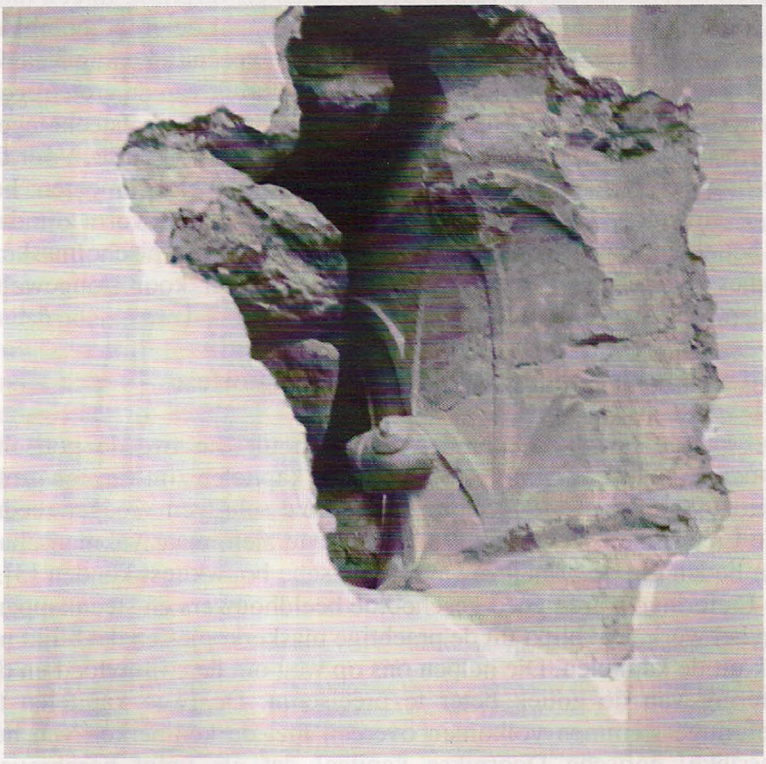

Foto 1: (boven) Verborgen gotisch kapiteel in de pijler langs de zuidkant (foto Dirk Van de Perre).
Foto 2: (onder) Verborgen gotisch kapiteel in de pijler langs de noordkant (foto Dirk Van de Perre).

Denderstreek. Deze vroeggotiek is gekenmerkt door een stenen westtoren die ingesloten wordt door de zijbeuken (Baardegem, Denderleeuw, Itterbeek, Onze-Lieve-Vrouw-Lombeek) (foto 4). Te Lieferinge is dergelijke westtoren, althans vóór 1600, niet aanwezig. Wel blijf ik ervan uitgaan dat de westgevel en het koor in hun basisstructuur romaans zijn (tekening 2).

Twee gotische bouwfasen

Waarschijnlijk is tijdens de middeleeuwen de romaanse kerk in twee fasen tot een gotische kerk omgebouwd. In ons vorige artikel gingen we uit van één bouwfase. Op basis van wat nu geweten is, zie ik volgende evolutie. In een eerste gotische bouwfase, tijdens de dertiende eeuw, werden de vensters in het koor en in de westgevel aangepast (tekening 2). Het koor kreeg lancetramen in de zijmuren, in de oostmuur van het koor kwam het vroeggotisch raam en in de westgevel werden drie rondvensters geplaatst. In die bouwfase werden geen muren herbouwd, alleen ramen uitgebroken en vergroot. In een latere fase is dan de middenbeuk van het schip vanaf de grond compleet vernieuwd en kreeg het schip vier gotische traveeën (tekening 3 en 4). Die bouwfase wordt gekenmerkt door het gebruik van de grote regelmatige blokken roestbruine lokale zandsteen, die schril afsteekt tegen de ruwe groengrijze breuksteen van de romaanse bouwfase. Voor de stelling van twee gotische bouwfasen pleiten enkele elementen: het gegeven dat de kraagstenen in het koor van een andere vorm zijn dan in het schip; dat in het koor de voor het schip zo typische maskerkopjes ontbreken en dat de overwelving in het koor (tongewelf) anders was dan in het schip (vlakke zoldering).

Stijl en datering van de tweede gotische bouwfase

De nu ontdekte kapitelen stammen uit die tweede gotische bouwfase en zijn er kenmerkend voor. De kapitelen zijn van een grote vormzuiverheid en perfect uitgevoerd. We schreven vroeger reeds: "Te Lieferinge is geen volksarchitectuur te zien, maar vakmanschap van lieden die de principes van de gotische bouwkunst kenden [3]." Te Lieferinge waren goed geschoolde beeldhouwers en steenkappers aan het werk. Dat blijkt uit de prachtige maskerkopjes en dat blijkt nu ook uit de kapitelen. Die helpen ons op weg om de stijlinvloed en de datering van de gotiek beter te preciseren. De twee kapitelen te Lieferinge stemmen volkomen overeen met de kenmerken van het klassieke, gotische Doornikse kapiteel dat als volgt beschreven wordt: "il se compose d'un tailloir octogonal et d'une corbeille ronde

[3] Ibidem, p. 55.

sculptée de feuilles nervurées terminer par un enroulement tres fermé, le crochet et disposées sur un ou deux rangs [4]." Het kapiteel heeft een achthoekige dekplaat, een rond lichaam versierd met geometrische bladmotieven, waarvan de uiteinden sterk gekrulde knoppen vormen, die in twee rijen geplaatst zijn. Kapitelen die erg verwant zijn met die van Lieferinge zijn vandaag aanwezig in de kerk van Bailleul (arr. Doornik) [5]. De kapitelen te Lieferinge zijn niet in Doornikse, maar in de lokale (zogenaamd Zandbergse) zandsteen uitgevoerd. De steenhouwers werkten dus ter plaatse.

De kerk te Bailleul wordt gedateerd in de overgang van de 14de naar de 15de eeuw. De gotiek van de tweede bouwfase te Lieferinge zou dus van na 1400 kunnen zijn. Dit is een eeuw later dan we in ons vorig artikel vooropstelden. Die datering stemt overeen met bepaalde kenmerken van de maskerkopjes. De gedrapeerde doek rond het hoofd bij een van de koppen doet erg Bourgondisch aan [6]. Terwijl zich in Brabant en in de Vlaamse steden de prille Brabantse gotiek ontwikkelde, is Lieferinge een voorbeeld van de late en verre invloed van de Scheldegotiek in de Denderstreek.

Niet alles is opgelost

De vondst van de kapitelen is heel belangrijk en zet ons een stuk op weg om de bouwgeschiedenis van de kerk van Lieferinge beter te begrijpen. Toch zijn niet alle vragen opgelost, vooral in verband met het torentravee. Het is zeker dat de torenkamer geen deel heeft uitgemaakt van de lichtbeuk van het gotische schip. De muren zijn er nooit bepleisterd of gewit geweest. De lichtspleet in de noordgevel, wijst op een afgesloten ruimte. Hoe was dan de torenkamer gescheiden van het schip en op welke vloerbasis rustte dit torencompartiment? Moeten we de mogelijkheid van een houten constructie overwegen? Komen dergelijke voorbeelden nog elders voor? Verder stelt zich de vraag naar de datering van de traptoren. Is die pas gebouwd in de tweede gotische bouwfase samen met de torenkamer of is die ouder? Indien die ouder is, dan moeten we ervan uitgaan dat ook het romaanse schip een torencompartiment had. Voorlopig neig ik naar de eerste hypothese. In dat geval moet ook het westportaal in de tweede gotische fase geconstrueerd zijn. Misschien had de romaanse kerk geen traptoren en geen westingang. Er waren immers ingangen langs de noord- en zuidmuur van de zijbeuken.

[4] Aperçu sur l'architecture religieuse des époques romane et gothique à Tournai et dans le Tournaisis, in: Le patrimoine monumentale de la Belgique 6/1. Province de Hainaut. Arrondissement de Tournai I, Luik, 1978, p. 35.
[5] Ibidem, p. 35.
[6] VAN DEN HAUTE en VAN DE PERRE, Enkele nieuwe elementen, p. 69.

De studie van de bouwgeschiedenis van de kerk van Lieferinge is nog niet afgesloten. Vooral de westgevel verbergt nog zijn geheimen (foto 3). Brengt de restauratie nog nieuwe vondsten aan het licht? Deze kerk is wegens haar complexe bouwgeschiedenis een van de boeiendste gebouwen uit de streek. Vandaag is de kerk binnenin nog steeds een ruïne. Morgen stelt zich de vraag welke functie men aan het hopelijk binnenkort gerestaureerde gebouw kan geven in een ontkerkelijkt Vlaanderen.

D. Van de Perre
Hoogstraat, 23
9401 Pollare

Foto 3: Voorgevel van de kerk van Lieferinge vóór de restauratie (foto Dirk Van de Perre).

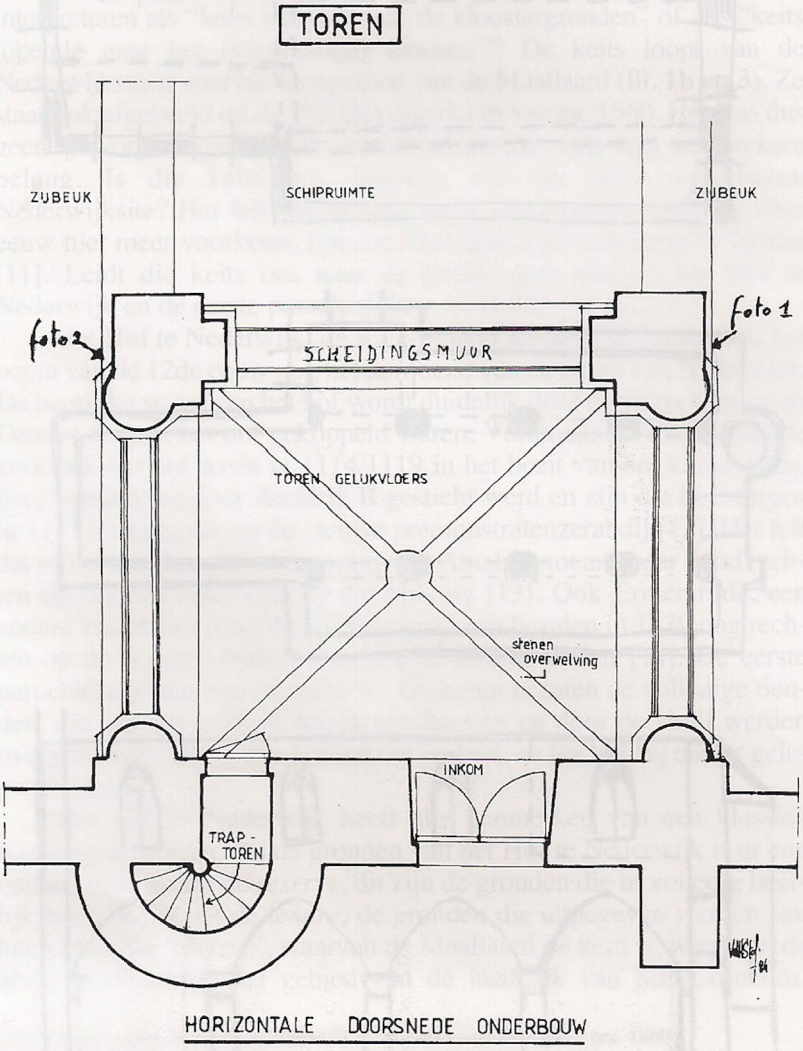

Tek.1 Grondplan torencompartiment; opmeting en tekening arch. Stefaan Van den Haute.

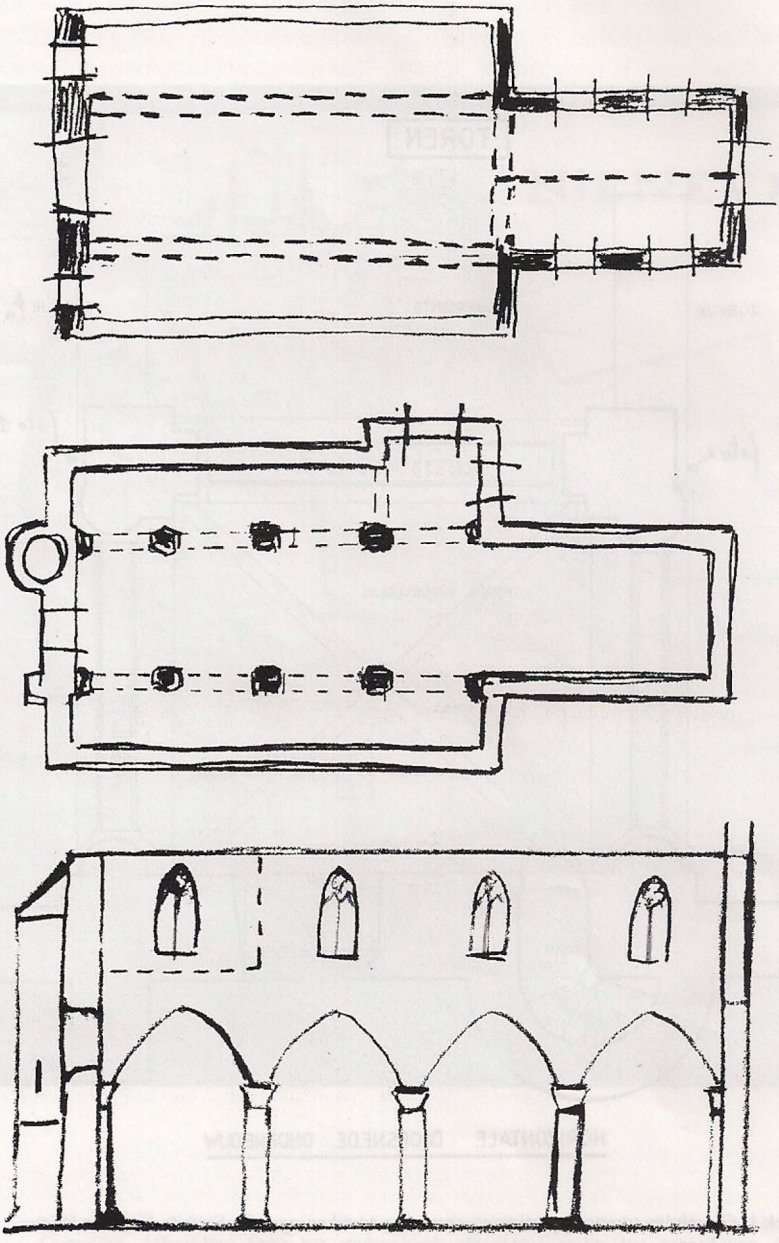

Tek. 2 Schets van het grondplan van de romaanse kerk, met aanduiding van de raampartijen uit de eerste gotische bouwfase. Het zwarte gedeelte is grotendeels bewaard gebleven.
Tek. 3 Schets van het grondplan van de tweede gotische bouwfase.
Tek. 4 Langsdoorsnede van de zuidelijke muur van de middenbeuk in de tweede gotische bouwfase. De stippellijn duidt de torenkamer aan.

Foto 4: De kerk te Baardegem, typisch voorbeeld van de vroeggotiek in de Denderstreek (foto D. Van de Perre)

QUEESTE NAAR MEMORIE- EN HUISHOUD-BOEKJES OF PRIVÉ-BOEKHOUDINGEN IN HET LAND VAN AALST (17e-18e eeuw) Oproep tot medewerking

Reinoud VERMOESEN

Dit artikel dient tot kennisgeving van mijn huidig onderzoek [1]. De specifieke onderzoeksvragen, verplichten echter tot het gebruik van een zeldzame bron die zelden in officiële archieven zijn bewaard. Daarom zal na een korte historiografische schets die het onderzoek in een historische context plaatst, een oproep tot medewerking volgen, om die bronnen, namelijk memorie- en huishoudboekjes of privé-boekhoudingen op te sporen.

In het huidige mediagebeuren kunnen we er niet naast kijken. *Reality shows* lossen elkaar in sneltempo af en dingen om de hoogste kijkcijfers. Maar in deze bijzondere perceptie van het dagelijks leven zit een trend verscholen die zich eveneens aandringt in het historisch onderzoek. De kijker *seu* historicus wil doorgronden wat de alledaagse leefwereld van individuen is en hoe die omgaan met veranderende contexten. Niet sociale categorieën, beroepsgroepen of maatschappelijke organisaties vormen de basis van de studie, dit onderzoek richt zich specifiek naar de *alltach* van rurale en stedelijke huishoudens van de regio Aalst en bij uitbreiding het hele Land van Aalst, in de zeventiende en achttiende eeuw en meer bepaald naar de aanwending van potentiële inkomsten uit arbeid en kapitaal (in een brede betekenis). Dit kan conceptueel omschreven worden als de aanspraak van de huishoudens op beide productiefactoren, in een veranderende sociaal-economische context [2]. Vervolgens komen de sociaal-economische netwerken aan bod tussen de verschillende huishoudens en andere economische spelers. Door de focus op de leefwereld van huishoudens ontstaat een bijzonder onderzoeksperspectief dat evenwel een korte historiografische toelichting vereist.

[1] Doctoraatsthesis als mandaatassistent aan het Departement Geschiedenis van de Universiteit Antwerpen en lid van het Centrum voor Stads- en Cultuurgeschiedenis (U.A.).

[2] SEN, A.K., *Choice, Welfare and Measurement*, Oxford, 1984. SEN, A.K., *Resources, Values and Development*, Oxford, 1984. SEN, A.K., "The Living Standard" in: *Oxford Economic Papers* 36 (1984) 74-90. SEN, A.K., *Commodities and Capabilities*, Amsterdam, 1985. Winnaar van de Nobelprijs economie van 1998.

De sociaal-economische geschiedenis van de Nieuwe Tijd heeft lang een macroscopische benadering gehanteerd. Boven de hoofden van de eigentijdse mensen zochten historici naar structuren en netwerken, waarin boeren en stadsmensen functioneerden. Zo zijn er verschillende studies die op een diepgaande wijze en op gedegen bronnenonderzoek de landbouwstructuren poogden vast te leggen. Op basis van grond- en pachtprijzen of hypothecaire renten analyseerden historici de lange termijn structuren die een rurale maatschappij beheersten [3]. Daarnaast zochten anderen naar hiërarchische structuren en ontwikkelingen die steden in een netwerk kaderden en op die manier stedelijke industrieën en handelssystemen ordenden [4]. De achterliggende intentie om een verklaring te vinden voor sociaal-economische processen plaatste echter de eigentijdse boer of burger in een rigide structuur. De inertie van zijn bestaan was daarmee verzekerd. Bovendien schaarde het onderzoek naar rurale en stedelijke sectoren zich in een zelfde macroscopische benadering. Verschillende studies over de huisnijverheid richten zich voornamelijk naar macro-economische variabelen, zoals productie en productiviteit [5]. Diezelfde variabelen uitgebreid met loon- en prijsgegevens, moesten eveneens een degelijke verklaring geven voor het leven van de gewone man.

[3] **Synthesewerken**: VANDENBROEKE, C., *Sociale geschiedenis van het Vlaamse volk*, Beveren, 1981. VANDENBROEKE, C., *Vlaamse koopkracht. Gisteren vandaag en morgen*, Leuven, 1984. VANDENBROEKE, C., *Hoe rijk was arm Vlaanderen? Vlaanderen in de 18de eeuw. Een vergelijkend overzicht* (Vlaamse Historische Studies uitgegeven door het Genootschap voor Geschiedenis "Société d'Emulation" te Brugge 8), Brugge, 1995. **Artikels**: BLOMME, J., *Bevolking, landbouw en rurale industrie in het Land van Waas (XVIIIe eeuw)*, (Historica Lovaniensia. Studiën van leden van het departement geschiedenis van de Katholieke Universiteit te Leuven 181), Leuven, 1984. DE WEVER, F., "Pacht- en verkoopprijzen in Vlaanderen (16de – 18de eeuw). Bijdrage tot de konjunctuurgeschiedenis tijdens het Ancien Régime", in: *Bijdrage tot de Geschiedenis* 59 (1976) 249-263. DE WEVER, F., "Rents and Selling Prices of Land at Zele, Sixteenth-Eighteenth Century", in VAN DER WEE, H. en VAN CAUWENBERGHE, E. eds., *Productivity of land and agricultural innovation in the Low Countries (1200-1800)*, (Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis – Centre Belge d'histoire Rurale 55), Gent en Leuven, 1978, 43-64.

[4] BLONDE, B., *Een economie met verschillende snelheden. Ongelijkheden in de opbouw en de ontwikkeling van het Brabantse stedelijke netwerk (ca. 1750 - ca. 1790)*, (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen en Kunsten. Klasse der Letteren, 166), Brussel, 1999. STABEL, P., *De kleine stad in Vlaanderen: bevolkingsdynamiek en economische functies van de kleine en secundaire stedelijke centra in het Gentse kwartier (14de – 16de eeuw)*, (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren 156), Brussel, 1995.

[5] D'HAESELEER, P., "The Linen-market of Alost (1711-1877)" in: AERTS, E. en HENAU, B. eds. *Studia historica oeconomica: Liber amicorum Herman van der Wee*, Leuven, 1993, 135-143. VAN DER WEE, H. en D'HAESELEER, P., "Ville et campagne dans l'industrie linière à Alost et dans ses environs (fin du moyen âge-temps modernes)" in: DUVOSQUEL, J.M. and THOEN, E. eds., *Peasants and Townsmen in Medieval Europe. Studium in Honorem Adriaan Verhulst*, (Belgisch centrum voor landelijke Geschiedenis – Centre Belge d'histoire Rurale 14), Gent en Leuven, 1995, 753-767. D'HAESELEER, P., *Proto-industrialisering van de vlasnijverheid in dertien gemeenten ten westen van Aalst (18e –eerste helft 19e eeuw): een bijdrage*, (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Geschiedenis), Leuven, 1990.

Vrijwel gelijklopend met bovengeschetste trend ontstond er een nieuwe vorm van historisch onderzoek dat zijn oorsprong vond in de aanwending van een vaak genegeerde bronnensoort: de staten van goed. Deze methodologische benadering is te omschrijven als mezzoscopisch, aangezien niet zozeer de individuen op zich ter onderzoek voorliggen, dan wel een maatschappelijke omschrijving, zoals een sociale categorie, of een beroepsgroep [6]. Waar het macroscopische onderzoek een beeld schetste van pijnlijke budgetbeperkingen en levensnoodzakelijke inkomensschraperij, toonden studies op basis van de boedelinventarissen een ontluikende zorg voor materiële omkadering, zelfs materiële verwennerij aan. Deze inherente tegenstrijdigheid vormde de aanleiding voor J. De Vries, professor aan de University of California, Berckeley (V.S.) om dit proces te verklaren [7]. Volgens hem lag de oorzaak van deze paradox in de ontwikkeling van een proces dat ontstond in de loop van de achttiende eeuw en wat hij omschreef als de *Industrious Revolution* [8], refererend aan de daaropvolgende *Industrial Revolution*, wat eveneens een meer procesmatig karakter vertoonde. Inhoudelijk hield de *Industrious Revolution* een proces in waarbij mensen bereid waren meer en langer te werken om in ruil daarvoor meer te kunnen consumeren. Aldus waren ze hoe langer hoe meer op de markt georiënteerd en deden ze aanspraak op verschillende inkomstenbronnen om aan hun toenemende consumptiezucht te voldoen. Door zijn verklaringsgrond kon hij eveneens meedingen naar antwoorden op de belangrijke sociaal-economische vragen van het historische debat: waarom industrialiseerden sommige landen of regio's sneller dan andere en waarom had die industrialisatie in sommige landen of regio's een langduriger succes dan andere. Bovendien situeert het perspectief van zijn theorie zich aan de vraagzijde van de economie, welke door economen en historici lang stiefmoederlijk werd behandeld. De uitspraak van Jean Baptiste Say (1767-1832) "elk aanbod creëert zijn eigen vraag", karakteriseert het best deze houding. Niet alleen de inherente waarde van deze theorie, maar vooral de aandacht die naar het brede sociaal-economische leven van de mensen uitgaat, is van belang.

Over het algemeen kan deze schets moeiteloos toegepast worden op de historiografie van de Aalsterse regio en het hele Land van

[6] SCHELSTRAETE, C., KINTAERT, H. en DE RUYCK, D., *Het einde van de onveranderlijkheid. Arbeid, bezit en woonomstandigheden in het Land van Nevele tijdens de 17e en de 18e eeuw*, Nevele, 1986.

[7] DE VRIES, J., "The Industrial Revolution and the Industrious Revolution" in: *The Journal of Economic History* 54 (1994) 249-270.

[8] Revolutie van de Vlijt. Het spreekt voor zich dat dit concept een belangrijke weerslag heeft op onder meer tijdsbesteding, arbeidsparticipatie en vrouwen- en kinderarbeid. Daardoor sluipt een duidelijke culturele benadering in de theoretische beschouwing.

Aalst. Verschillende studies hebben nauwgezet de structuren uitgetekend waarin de mensen uit de zeventiende en achttiende eeuw voortbewogen [9]. Bovendien zijn verschillende belangrijke economische sectoren diepgaand onderzocht [10]. Daarenboven hadden enkele lokale historici een voortrekkersfunctie in wat de *Alltachsgeschichte* betreft [11]. Doorgedreven onderzoek naar de staten van goed van verschillende dorpen bracht niet alleen interessante informatie over het Aalsterse hinterland aan het licht, maar vormde tevens de basis van synthesewerken over Vlaanderen en Brabant [12].

Twee historiografische leemtes liggen aan de oorzaak van dit onderzoek. Uit de korte historiografische schets blijkt vooralsnog de tweeledige opsplitsing van rurale en stedelijke studies. Hoewel de regionale benadering zeker niet nieuw is, blijkt in de praktijk de schijnbare tegenstelling tussen beide sferen in wat eigenlijke geschiedenis en bronnen betreft, nog steeds aan de basis te liggen van de historiografische dualiteit. Vervolgens is er een duidelijke lacune in de verschillende benaderingen. Zowel de macroscopische als de mezzoscopische visie geven onvoldoende aandacht aan de aanspraken van individuen of huisgezinnen.

De zeventiende en vooral de achttiende eeuw zijn gekenmerkt door belangrijke transitieprocessen die de contextuele veranderingen voedden. In de loop van de achttiende eeuw ontsproten de kiemen van een ontluikende proletariseringgolf, die in de eerste plaats het platteland van de Zuidelijke Nederlanden trof en die zou uitmonden in het algemene sociale drama van de negentiende eeuw, dat zijn hoogtepunt kende in de periode van priester Daens. Bovendien kende het economisch aanbod in de dominerende textielsector een belangrijke wijziging. In de loop van de negentiende eeuw volgde de katoennijverheid als toonaangevende sector [13] de linnennijverheid op. Deze laatste nijverheid nam zelf de leidende

[9] DELOBELLE, A., "De Denderstreek. Sociologische schets van een historische ontwikkeling" in: *Het Land van Aalst* 16 (1965) 45-70. VAN ISTERDAEL, H., "Landbouwstrukturen in het Land van Aalst (17de – 18de eeuw)" in: *Het Land van Aalst* 40 (1988) 269-308.

[10] DE BOECK, R. *Bierbrouwerijen te Aalst in de 18e eeuw*, (Onuitgegeven Licentiaatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel, departement Geschiedenis). Brussel, 1993. DE SCHRYVER, S., "De Aalsterse ambachten vanuit een sociaal-economische invalshoek (achttiende eeuw)" in: *Het Land van Aalst* 2 (2002) 113-152. Voor de linnen- en vlasnijverheid zie P. D'Haeseleer.

[11] Eén naam is van belang: J. DE BROUWER, jarenlang redactiesecretaris van Het Land van Aalst.

[12] Zie noot 2.

[13] Wat arbeidsparticipatie betreft.

functie over van de draperie of lakenindustrie [14]. Daardoor ontwikkelde zich een volgende fase van de *Industrial Dynamics*, een macro-economisch transitieproces dat de economische evolutie van de Zuidelijke Nederlanden kenmerkte [15]. Daarenboven was men op het einde van de achttiende eeuw getuige van de ondergang van een van de steunpilaren van de Vroegmoderne Tijd. De ambachten, door sommige historici verguisd omwille van hun logheid en controleneurose, door anderen opgehemeld omwille van hun flexibiliteit en langdurig bestaan, verloren hun dominerende functie als arbeidsorganisator. Stilaan namen andere organisaties, zoals fabrieken hun plaats in.

In de achttiende eeuw dienden zich de eerste tekenen van verval van de eens zo belangrijke huisnijverheid aan. Vooral voor de Aalsterse regio is dit van belang [16]. Als schoolvoorbeeld van de zogenaamde proto-industrie, leed deze regio zwaar onder de crisis, die enorme drama's met zich meebracht. Aangezien bijna de helft van de rurale huisgezinnen gedeeltelijk of volledig werkzaam was in de vlas- en linnennijverheid en bovendien de stedelijke bevolking grotendeels direct (handelaars, wevers) of indirect (verzorgende sectoren) afhing van het hinterland [17], vormde de geleidelijke ineenstorting van een eeuwenoude broodwinning een transitieproces naar een algemene proletarisering van de regio in de negentiende eeuw. Bovendien dienden zich in de stad Aalst, als regionaal markt- en verzorgingscentrum, nieuwe organisatorische vormen aan die de eeuwenoude doch flexibele ambachtstructuren voor het eerst echt kunnen bedreigen: de fabrieksgeorganiseerde productie van machinaal vervaardigde goederen met als schoolvoorbeeld de katoennijverheid [18].

[14] VAN DER WEE, H., "Industrial Dynamics and the Process of Urbanization and De-Urbanization in the Low Countries from the Late Middle Ages to the Eighteenth Century. A Synthesis", in: VAN DER WEE, H. ed., *The Rise and Decline of Urban Industries in Italy and in the Low Countries, (Late Middle Ages-Early Modern Times)*, (Studies in social and economic history), Leuven, 1988, 307-382.

[15] VERMOESEN, R., "Urbanisatie en ruralisatie van de Aalsterse regio (1667-1714). Deel 1. Impact van de commerciële en industriële ontwikkeling op de Aalsterse regio (11e – 18e eeuw)" in: *Het Land van Aalst* 55 (2003) 33-50.

[16] Gedurende de achttiende eeuw kende het noordoosten van het Land van Aalst een toenemende arbeidsparticipatie in deze sectoren. Paradoxaal ging die toenemende arbeidsparticipatie hand in hand met de eerste tekenen van verval van de linnenindustrie.

[17] Voor de arbeidsparticipatie in de vlas- en linnensector: LAMARCQ, D., "Een kwantitatieve benadering van de arbeidsparticipatie in de vlassector. Het Land van Aalst (1738-1820)" in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschied- en Oudheidkunde te Gent* 36 (1982) 139-177, maar vooral de vele studies gebaseerd op staten van goed, die het aantal spinnewielen en weefgetouwen vermelden.

[18] STRIJPENS, H., *Aalsterse fundamenten. Deel 1: De Achttiende eeuw*, Aalst, 2002.

In deze periode van wisselende macro-economische omstandigheden, van steeds indringender sociale processen (proletarisering, *Industrious Revolution*, transitie naar vroegkapitalisme) ... liggen de mogelijkheden of aanspraken van de burgers en boeren ter onderzoek voor. Daarvoor daalt de studie af naar het niveau van het individu en het huisgezin. Dit perspectief vraagt evenwel aangepast studiemateriaal. Bij overschouwing van de dorpsarchieven en het archief van de stad Aalst, blijken maar weinig bronnentypes rechtstreeks in aanmerking te komen voor een microscopische benadering. Enkel de staten van goed richten zich specifiek naar het huishouden. Daarenboven kan op basis van één enkele staat een cluster van andere bronnen opgebouwd worden, specifiek rond een huisgezin [19]. Niettemin missen deze clusters vaak een dynamisch aspect. Bronnen met weergave van maandelijkse of zelfs dagelijkse beslissingen rond aanspraak op kapitaal en arbeid komen zelden in de officiële archieven voor. Nochtans bestaat er een bronnensoort die een dergelijke benadering mogelijk maakt. Hoewel zeldzaam, is hun bestaan gekend en het inherente informatiepotentieel geëxploreerd. Sommige huishoudens zowel in de stad als op het platteland, hielden als het ware een privé-boekhouding bij. Die worden omschreven als memorieboeken of huishoudboekjes en verschaffen informatie over de werking van het familiebedrijf of het huishouden. In dit onderzoek kunnen ze bijdragen tot de studie van de arbeids- en kapitaalorganisatie van huishoudens en de bijhorende sociale netwerken. Deze unieke bronnen hebben echter zelden de weg naar de officiële archieven gevonden en berusten momenteel in privé-archieven of private collecties. Daardoor is het voor een vorser moeilijk om het bestaan ervan in kaart te brengen en de belangrijke inhoud te verwerken. Om de inherente waarde van deze bronnen voor de sociaal-economische geschiedenis naar buiten te brengen dient dit artikel als oproep tot geschied-, heem- en familiekundigen die in het bezit zijn van dergelijke bronnen of die het bestaan en de bewaarplaats van memorie- en huishoudboekjes of private boekhoudingen kennen. Als geografische en chronologische omschrijving duiden we in de eerste plaats op de Aalsterse regio, namelijk het huidige Groot-Aalst en aangrenzende gemeenten. Bij uitbreiding komen eveneens alle dorpen van het Land van Aalst in aanmerking. Het tijdskader situeert zich in de zeventiende en achttiende eeuw, eventueel uitgebreid met de eerste helft van de negentiende eeuw.

[19] Staten van goed, pointingen en settingen, parochieregisters en wettelijke passeringen vormen een bronnencluster.

Bent u in bezit van dergelijke memorieboekjes, die dateren tussen 1600 en 1850 en opgesteld waren door bewoners van Groot-Aalst en omliggende dorpen, gelieve dan contact op te nemen op onderstaand adres.

Werkadres:
Universiteit Antwerpen
Prinsstraat 13/D.139
2000 Antwerpen
reinoud.vermoesen@ua.ac.be

Reinoud Vermoesen
Langestraat 87
1790 Affligem

Leeuwerikenstraat 37/502
3001 Heverlee (Leuven)

GESCHIEDKUNDIGE
VERENIGING
HET LAND VAN AALST

LOSSE NUMMERS - OUDE JAARGANGEN - PUBLICATIES

Los nummer: € 5
Volledige jaargang: € 16

Niet alle jaargangen en nummers zijn nog in voorraad.

H. VAN ISTERDAEL, e.a., Bibliografie van de Gemeenten van het Land van Aalst (1950-1983), 2 banden - 915 blz.: € 30

G. VANDE WINKEL, W. VERNAEVE, Systematisch register op de jaargangen 1 - 50 van het geschiedkundig tijdschrift Het Land van Aalst 1949 -1998, Aalst, 1999 - 158 blz.: € 6

Kaarten van het voormalige "Land van Aalst" - kleurendruk:
- Horenhault (1596), 1988: € 24
- Sanderus, 1998: € 5

Vijf reproducties van Sanderusprenten - kleurendruk - 1998-2000
- Waterkasteel - Moorsel
- Kasteel - Zandbergen
- Abdij Ten Roosen - Aalst
- Miniemenklooster - Geraardsbergen
- Kasteel - Idegem

per stuk: € 2,5
volledige reeks in mapje: € 10

De prijzen zijn te verhogen met de verzendingskosten. Vooraleer te bestellen, neem eerst contact op met Marc Uyttersprot : tel. 053 70 21 79.
e-mail: marc.uyttersprot@belgacom.net

De verzending gebeurt na storting van het verschuldigde bedrag op rekeningnummer 422-4072681-04 van Het Land van Aalst, Oude jaargangen, Krokusstraat 1, 9308 Aalst-Hofstade.

DE RIEMAECKER
printing
B V B A

Nukerkeplein 9 • B-9681 Nukerke
Tel. 055 21 14 04 • Fax 055 21 20 00
info@deriemaecker.be • www.deriemaecker.be

Op de kaft is de penning van "Het Land van Aalst" (1617) weergegeven. Op de voorzijde staat het wapenschild van de twee steden Aalst en Geraardsbergen, op de achterzijde dat van de vijf baronieën Rode, Gavere, Zottegem, Boelare en Schorisse.

HET LAND VAN AALST - DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT
Jaargang LVII - 2005 - Nummer 1 - januari - februari - maart

HET BESTUUR
Bij de 57ste jaargang en een wissel in het bestuur 3-4
D. VAN DE PERRE
Is 'de Maallaard' (Nederwijk) de oudste bewoningskern van Ninove? 5-24
M. COCK
Onze-Lieve-Vrouw of Sint-Antonius-abt? 25-37
G. VAN BOCKSTAELE
Plannen van de oude en de nieuwe kerk van Strijpen (Zottegem) 38-48
K.G. VAN ACKER
De Dender als grens tussen Rijksvlaanderen en Brabant; een geopolitieke beschouwing 49-53
D. VAN DE PERRE
Een nieuw gegeven voor de bouwgeschiedenins van de kerk te Lieferinge 54-61
R. VERMOESEN
Queeste naar memorie- en huishoudboekjes of privé-boekhoudingen in het Land van Aalst (17e - 18e eeuw) 62-68

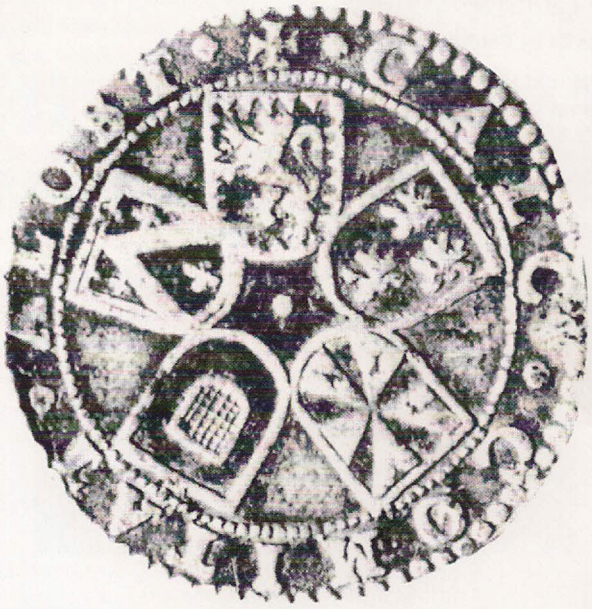

Afgiftekantoor: 9340 Lede
Erkenning: P 303215

Verantw. uitg.: Dirk Van de Perre
Hoogstraat 23, 9401 Ninove-Pollare